

Sociale impact van de landbouwtransitie

C.M. Walther, D. Stomph en R.I. van Dam

| WOt-Rapport 150

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Sociale impact van de landbouwtransitie

Dit WOt-rapport is gemaakt conform het Kwaliteitsmanagementsysteem (KMS) van de unit Wettelijke Onderzoekstaken (WOT) Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen University & Research.

WOT Natuur & Milieu voert wettelijke onderzoekstaken uit op het beleidsterrein natuur en milieu. Deze taken worden uitgevoerd om een wettelijke verantwoordelijkheid van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) te ondersteunen. WOT Natuur & Milieu zorgt voor rapportages en data voor (inter)nationale verplichtingen op het gebied van agromilieu, biodiversiteit en bodeminformatie, en werkt mee aan producten van het Planbureau voor de Leefomgeving zoals de Balans van de Leefomgeving.

Disclaimer WOt-publicaties

De reeks 'WOt-rapporten' bevat onderzoeksresultaten van projecten die kennisorganisaties voor WOT Natuur & Milieu hebben uitgevoerd.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). Het PBL is een inhoudelijk onafhankelijk onderzoeksinstituut op het gebied van milieu, natuur en ruimte, zoals gewaarborgd in de Aanwijzingen voor de Planbureaus, Staatscourant 3200, 21 februari 2012.

Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals Natuurverkenning, Balans van de Leefomgeving en andere thematische verkenningen.

Het onderzoek is gefinancierd door het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV).

Sociale impact van de landbouwtransitie

C.M. Walther, D. Stomph en R.I. van Dam

1 Wageningen Environmental Research

2 Wageningen University

3 Wageningen Environmental Research

BAPS-projectnummer WOT-04-010-037.29

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, april 2023

Wot-rapport 150

ISSN 1871-028

DOI [10.18174/584171](https://doi.org/10.18174/584171)

Referaat

Walther, C.M., D. Stomph en R.I. van Dam (2023). *Sociale impact van de landbouwtransitie*. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 150.

Dit onderzoek verkent de variëteit van sociale impact van de landbouwtransitie op directbetrokkenen (boeren, boerinnen, boerengezinnen en (boeren)gemeenschappen) en hoe zij de impact beleven. De variëteit aan sociale gevolgen die boeren ervaren, wordt geschetst door een 'palet aan sociale impact'. Dit palet kent vijf dimensies: (1) existentieel, (2) psychologisch, (3) gedragsmatig, (4) fysieke omgeving en (5) procesmatig. Elke dimensie wordt nader geduid in verschillende facetten en illustraties uit de interviews.

Trefwoorden: Landbouwtransitie, sociale impact, boeren

The social impact of the agricultural transition

This study explores the variety of social impacts the agricultural transition has on those directly involved (farmers, farmers' families and farming communities) and how they experience those impacts. The various social consequences experienced by farmers is outlined in a 'social impact palette'. This palette has five dimensions: (1) existential, (2) psychological, (3) behavioural, (4) physical environment and (5) process. Each dimension is elucidated further in various facets and illustrations from the interviews.

Foto omslag: Dienne Stomph

© 2023 **Wageningen Environmental Research**
Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 48 17 00; e-mail: Rosalie.vandam@wur.nl

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (unit binnen de rechtspersoon Stichting Wageningen Research),
Postbus 47, 6700 AA Wageningen, T 0317 48 54 71, info.wnm@wur.nl, www.wur.nl/wotnatuurenmilieu.

Dit rapport is gratis te downloaden van <https://doi.org/10.18174/584171> of op www.wur.nl/wotnatuurenmilieu. WOT Natuur & Milieu verstrekt *geen* gedrukte exemplaren van rapporten.

- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking van deze uitgave is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor commerciële doeleinden en/of geldelijk gewin.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor die gedeelten van deze uitgave waarvan duidelijk is dat de auteursrechten liggen bij derden en/of zijn voorbehouden.

WOT Natuur & Milieu aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Woord vooraf

De afgelopen jaren is de landbouwsector volop in de aandacht gekomen van politiek en maatschappij. Om te voldoen aan wet- en regelgeving ter bescherming van biodiversiteit en waterkwaliteit en klimaatdoelen moet Nederland forse ingrepen doen om de landbouwsector te verduurzamen. In het politieke en maatschappelijke debat over de ingrepen wordt vaak gesproken over de effecten van ingrepen in de landbouw op boeren. Daarbij gaat het niet alleen over de effecten op het verdienmodel en verdienvermogen in de landbouw, maar ook over de sociale impact, zoals de onzekerheid die boeren ervaren, het verlies van vertrouwen en het gevoel niet gewaardeerd te worden. Over deze sociale impact van de landbouwtransitie bestaat nog weinig onderzoek, daarom richt deze verkennende studie zich juist hierop en legt daarmee een basis voor verder onderzoek hiernaar.

Een woord van dank aan de respondenten voor het delen van hun inzichten, prof.dr.ir. Bettina Bock en prof.dr.ir. Han Wiskerke van de vakgroep Rurale Sociologie WU voor het meedenken en reageren op de conceptversie van het palet sociale impact en dr.ir. Judith Westerink voor haar review.

Sanne Trienekens
Planbureau voor de Leefomgeving

Inhoud

Samenvatting	9
Summary	13
1 Inleiding	17
1.1 Aanleiding	17
1.2 Doel- en vraagstelling	17
1.3 Relevante concepten	17
1.3.1 Transitie van de landbouw	17
1.3.2 Sociale impact	18
1.3.3 Verlies en omgaan met verlies	18
1.4 Leeswijzer	18
2 Onderzoeksmethodiek	19
2.1 Afbakening	19
2.2 Verkenning – deskresearch	19
2.3 Verdieping – interviews	19
2.4 Analyse	20
3 Conceptueel kader	21
3.1 Theoretische, procesmatige en empirische onderbouwing	21
3.2 Sociale impact zoals we benaderen in dit onderzoek	22
4 Existentiële dimensie	24
4.1 Onzekerheid	24
4.2 Perspectief	25
4.3 Autonomie	26
4.4 Identiteit	27
4.5 Zingeving	29
4.6 Gezin en partner	29
5 Psychologische dimensie	31
5.1 Individuele situatie	32
5.2 Koplopers	32
5.3 Omgang met existentiële zorgen en psychische nood	33
6 Gedragmatige dimensie	34
6.1 Dagelijkse handelingen	35
6.2 Bedrijfsontwikkeling	36
6.3 Boerengemeenschap	37
7 Fysieke omgeving	40
7.1 Tegenstrijdige toekomstbeelden	40
7.2 Impact op eigen erf	42
7.3 Relatie met de fysieke omgeving	43
7.4 Identiteit en het landelijk gebied	44
8 Procesmatige dimensie	46
8.1 Proces transitie verloopt ingewikkeld	46
8.2 Rol van andere partijen in transitieproces	48
8.3 Zorgen om resultaat van het proces	49
8.4 Ontwikkelingsrichtingen	49

9	Conclusies en discussie	51
9.1	Conclusies	51
9.1.1	Existentieel	51
9.1.2	Psychologisch	52
9.1.3	Gedragsmatig	52
9.1.4	Fysieke omgeving	53
9.1.5	Procesmatig	53
9.1.6	Winnaars en verliezers	54
9.2	Discussie	54
9.3	Nabeschouwing	55
	Literatuur	57
	Verantwoording	58

Samenvatting

Aanleiding

De verduurzaming van de Nederlandse landbouw vormt een grote maatschappelijke opgave, gerelateerd aan andere grote maatschappelijke uitdagingen zoals het stoppen van de achteruitgang van biodiversiteit, de reductie van stikstofemissie en de crisis rondom klimaat. Deze verandering is niet nieuw, maar de druk en de omvang van de veranderingen zijn sterk toegenomen. Om tot een meer duurzame vorm van landbouw te komen en tegelijkertijd ook tot een betere bescherming van natuur, bodem en water, stimuleert de overheid een ingrijpende verandering van de huidige landbouwpraktijken. Gezien de beoogde omvang van de veranderingen in de landbouwsector waarbij men streeft naar een andere, dominante vorm van landbouwpraktijken en deze om fundamentele veranderingen in cultuur, structuur en werkwijzen vragen, spreekt men over een transitie. De keuzes die in dit proces worden gemaakt, hebben gevolgen voor verschillende actoren. Mede vanwege deze (verwachte) gevolgen zijn er de afgelopen tijd grootschalige acties, protesten en bewegingen opgekomen waarin boeren en andere partijen uit de agrarische sector zich zowel als voor- of tegenstanders uitspreken over de geplande maatregelen. Een deel van deze onrust lijkt te verklaren door het gebrek aan aandacht voor de gevolgen van de maatregelen voor boeren in het heden en in de toekomst. De gevolgen zijn zowel financieel als sociaal. In onderzoek is er tot op heden weinig aandacht besteed aan de sociale component, terwijl als men bijvoorbeeld kijkt naar hoe boeren zich uitlaten in de media, er wel indicaties zijn dat ook andere dan economische gevolgen belangrijk zijn in hoe boeren de landbouwtransitie ervaren. Dit onderzoek tracht het zicht op gevolgen voor directbetrokkenen bij de landbouwtransitie te verbreden door aandacht te geven aan de sociale impact en de diverse manieren waarop boeren de landbouwtransitie beleven en hoe ze door deze transitie geraakt worden.

Doelstelling

Dit onderzoek verkent de variëteit van sociale impact van de landbouwtransitie op boeren en hoe zij de impact beleven. Het onderzoek geeft antwoord op de volgende onderzoeksvragen:

1. Uit welke verschillende dimensies bestaat sociale impact?
2. Hoe beleven directbetrokkenen de sociale impact per dimensie?

Omdat er weinig onderzoek beschikbaar is naar de sociale impact van transitie, is ingezet op een verkennend kwalitatief onderzoek dat een eerste aanzet levert om de (verwachte) sociale impact vanuit boeren te schetsen. Doordat de landbouwtransitie op dit moment in volle gang is, worden ook verwachtingen over de impact opgenomen. Als onderlegger van het conceptueel kader is met name geleund op theorie uit de verlieskunde (De Mönning, 2017) en op theorie over transitie en weerstand (Frankowski et al., 2021). Deze zijn in een iteratief proces verrijkt met empirische data uit de media. Het hieruit resulterende 'palet' aan sociale impact op boeren vormde de basis voor acht interviews. Deze zijn gevoerd met vertegenwoordigers van verschillende organisaties binnen de landbouw die in hun positie van coördinator, bestuurslid of medewerker zicht hebben op een groter aantal boeren en verschillende perspectieven vertegenwoordigen om zo recht te doen aan de nadruk op variëteit van sociale impact. In totaal is met tien respondenten gesproken, vijf mannen en vijf vrouwen. Vijf van de tien respondenten hadden daarnaast ook een actief boerenbedrijf, twee waren gestopt.

Het palet aan sociale impact

Dit palet aan sociale impact schetst de variëteit aan sociale gevolgen die boeren ervaren op vijf dimensies: (1) existentieel, (2) psychologisch, (3) gedragsmatig, (4) fysieke omgeving en (5) procesmatig. Elke dimensie is onderverdeeld in verschillende facetten die uit de interviews naar voren kwamen. Ook hebben de dimensies niet alleen aandacht voor gevolgen op 'de boer' als individu, maar ook op boerengezinnen en (boeren)gemeenschappen en hoe zij de transitie beleven.

De existentiële dimensie

Boeren ervaren dat de wijze waarop zij hun leven kunnen inrichten, wordt beïnvloed (of beïnvloed gaat worden) door de landbouwtransitie. Het gaat daarbij om vijf verschillende facetten van hun existentie die de

meerderheid van de gangbare boeren als aangetast of bedreigd ervaart. Momenteel weten boeren niet wat de ingeslagen koers van de transitie voor hen gaat betekenen, er heerst veel *onzekerheid* (1). Als ze zich voorstellingen van de toekomst maken, associëren ze dat over het algemeen niet met een aantrekkelijk *perspectief* (2). Hier reageren vooral oudere boeren op met passiviteit en de neiging om op te geven. Ook vrezende boeren dat de transitie hun *autonomie* (3), baas zijn op eigen erf, gaat inperken. Sommigen worstelen met hun *identiteit* (4) als boer, wat door kan slaan in schaamte voor hun beroep en manier van leven. De existentiële vraagstukken bij elkaar kunnen ertoe leiden dat een boer twijfelt over de *zingeving* (5) en de liefde voor het vak afneemt. Naast boeren(gezinnen) individueel, ervaart ook de boerengemeenschap dat haar existentie en invloed op het platteland en de samenleving wordt bedreigd. Ook koplopers van de transitie kunnen zich geraakt voelen op de vijf facetten, maar staan er over het algemeen positiever in. Afgezien van kwesties rondom onzekerheid, zijn zij blij met de politiek-maatschappelijke aandacht en het momentum.

De psychologische dimensie

De dimensie over psychologische impact gaat over de verandering van mentale conditie en heeft een vloeiende overgang met existentiële impact. Daarbij is individueel of en hoe existentiële kwesties doorslaan in mentale klachten of ziekten. Bij gangbare boeren zijn financiële onzekerheid en (harde) keuzes voor de bedrijfsvoering belangrijke oorzaken, terwijl de koplopers eerder burn-outklachten ontwikkelen, omdat zij te veel kansen willen pakken en overspoeld worden met vragen om mee te doen aan bijvoorbeeld interviews. De respondenten zagen in de afgelopen decennia nieuwe eisen of veranderingen vanuit overheid en markt die zorgden voor ingrijpende veranderingen op boerenerven, ook zorgden voor een toename van mentale klachten onder boeren. Opvallend is dat respondenten zien dat boeren opener over hun zorgen en problemen durven te praten. Vooral jonge boeren zijn steeds meer geneigd om een coach in te schakelen.

De gedragsmatige dimensie

Onder de gedragsmatige dimensie vallen aan de ene kant verwachte veranderingen van concrete handelingen op het erf. Meestal zijn die ingegeven door aangepaste wetgeving of spelregels van de markt. Boeren zijn gewend om hun handelingen hierop aan te passen, maar tegenwoordig ervaart de meerderheid de (verwachte) gedragsverandering echter als dwang om te voldoen aan onsamenhangende regels die onvoldoende inspelen op de boerenpraktijk. Naast dwingende persoonlijke of financiële redenen, hangt de toekomst van een bedrijf af van in hoeverre een boer de som van (verwachte) gedragsverandering kan en wil dragen. Aan de andere kant omvat deze dimensie verandering in gedrag onder boeren onderling als directe respons op de transitie. Gelijkgestemde boeren zoeken elkaar op, werken samen of helpen elkaar, een positieve bijvangst. Daartegenover staat een groeiende polarisatie tussen groepen van gelijkgestemde boeren. Het vertoonde gedrag gaat tot aan bedreiging van individuele boeren toe die openlijk hun mening uiten. Sommige boeren voelen zich hierom niet meer prettig of veilig in hun gemeenschap.

De fysieke omgeving-dimensie

De veranderingen van de fysieke omgeving van boeren omvatten veranderingen op eigen erf, in de nabije omgeving en het grotere landschap waar de boer zich onderdeel van voelt. Het gaat om infrastructuur zoals gebouwen, maar ook om natuurlijke elementen zoals bossen, wateren, grasland en vee. Voor boeren lijkt de huidige bijsturing in hoe het landelijk gebied wordt ingericht te resulteren in ervaringen van onzekerheid, onduidelijkheid en dreiging. Er heersen drie tegenstrijdige toekomstbeelden als uitkomst van de landbouwtransitie. Het gaat enerzijds om een verdere doorontwikkeling van schaalvergroting en intensivering in combinatie met technologische innovatie die op nationaal niveau verwacht wordt. Anderzijds spreekt men over een natuurinclusieve toekomst met extensivering en een arcadisch landschap die weinig ruimte biedt voor gangbare boerenbedrijfsvoering. In het derde toekomstbeeld schetst men een landelijk gebied waarin de representatie van stedelijke belangen toeneemt door bijvoorbeeld energieopwekking, opslagboxen, huizenbouw, recreatiegelegenheden. Deze toekomstbeelden komen onder meer voort uit de regionale historische context van het gebied. Omdat er veel onzekerheid heerst over de koers van de transitie, is het ook moeilijk voor boeren om te besluiten hoe ze hun boerenterrein moeten aanpassen en te voorzien welke veranderingen in de fysieke omgeving de transitie met zich meebrengt. Daarnaast is het ook lastig voor individuele boeren om een verandering door te voeren, aangezien ze hiervoor afhankelijk zijn van overheden, boeren in de omgeving en de algehele agrarische sector.

De procesmatige dimensie

Naast de vier dimensies die gaan over 'uitkomsten' van de landbouwtransitie, is er een vijfde dimensie die omhelst wat het verloop van de transitie met boeren doet. Over het algemeen ervaren boeren het proces als 'zeer ingewikkeld' en 'opgelegd' en het beleid als 'korte termijn', 'zwalkend' en 'tegenstrijdig'. Het leidt in hun beleving waarschijnlijk niet tot een waardevollere leefomgeving. Ze bekritisieren ook dat het proces, het beleid en de manier van communiceren onvoldoende aansluiten bij de belevingswereld van boeren. Vooral gangbare boeren hebben moeite met de snelheid waarmee veranderingen uitgevoerd en keuzes gemaakt zouden moeten worden. Hier tegenover staat de mening van veel koplopers die het proces juist te langzaam vinden gaan uit zorg om natuur, klimaat en milieu. Bovendien ervaart men dat er te veel naar boeren wordt gekeken voor oplossingen van meerdere crisissen en te weinig naar andere sectoren, de keten of consumenten. Niet alleen de overheid zorgt voor de overwegend negatieve associaties met het proces. Boeren verwijzen bijvoorbeeld naar de consument die door het niet kiezen van duurzame producten de transitie belemmert of de media, die de polarisatie onder boeren opzoeken en uitvergroten.

Nabeschouwing

De bevindingen wijzen uit dat boeren een sterke sociale impact ervaren ten gevolge van de landbouwtransitie. Deze impact is per boer verschillend en kent verschillende dimensies. Daarbij valt op dat de existentiële en procesmatige dimensies een grotere vertegenwoordiging hadden dan de andere dimensies. Dit kan mede worden verklaard door de fase van de transitie waar we nu in verkeren. De vraag om verandering van de huidige landbouw staat in contrast met de mate waarin boeren nu de mogelijkheid ervaren om het roer om te gooien. In het algemeen gaven boeren aan zich onvoldoende gewaardeerd te voelen, gebrek aan toekomstperspectief en een verlies van controle te ervaren. Wat het merendeel van de respondenten ziet in de boerengemeenschap is lamgeslagenheid, onverschilligheid en onmacht. Dit zijn zorgelijke signalen. Deze signalen moeten serieus worden genomen, omdat men met de landbouwtransitie hoopt de sector te veranderen en dat te doen in versneld tempo. De uitdagingen die daarbij expliciet worden genoemd door respondenten zijn het herwaarderen van de positie van de boer, het inrichten van (gebieds)processen, het toetsen van beleidsrichtingen aan praktijkervaringen en het bieden van een langetermijnvisie.

Summary

Background

Making Dutch agriculture more sustainable is a major societal challenge. It is also connected to other major challenges facing society, such as halting the decline in biodiversity, reducing nitrogen emissions and combating the climate crisis. The changes to be made are not new, but the pressure and scale of change have increased considerably. To bring about a more sustainable form of agriculture while at the same time ensuring better protection for nature, soil and water, the government is stimulating a number of radical changes to current agricultural practices. Given the intended scale of change in the agricultural sector – the aim being to create a different dominant form of agriculture, which will in turn require a fundamental change in culture, structure and methods – this change is referred to as a transition. The decisions made in this process will have consequence for other sectors. Recently there have been a number of demonstrations and protests, and groups of farmers and other stakeholders in the agricultural sector have emerged to express their approval or opposition to the planned measures. Some of this unrest may be explained by a lack of attention to the consequences the measures for farmers, both now and in the future. These consequences are both financial and social. To date, there has been little research interest in the social component, whereas if one looks at how farmers express themselves in the media, for example, there are indications that it is not only the economic consequences of the agricultural transition that are important to farmers. This study sought to take a broader view of the consequences of the agricultural transition for those directly involved by investigating the social impacts, the various ways in which farmers perceive the agricultural transition, and how they are affected by the transition.

Aim

This study explores the variety of social impacts of the agricultural transition on farmers and how they experience these impacts. The study answers the following research questions:

1. What are the different dimensions of social impact?
2. How do those directly involved experience each dimension of social impact?

As there is limited research output available on the social impacts of transitions, a qualitative exploratory study was conducted to provide an initial outline of the expected social impacts from a farmers' perspective. As the agricultural transition is already fully underway, the study also included expectations about the impacts. The conceptual framework draws mainly on the theory of loss (De Mönnink, 2017) and the theory of transitions and resistance (Frankowski et al., 2021), enriched with empirical data from the media in an iterative process. The resulting 'palette' of social impacts on farmers formed the basis for eight interviews with representatives of various agricultural organisations. In their positions as coordinator, board member or policy officer, these individuals are familiar with a large number of farmers and represent different perspectives, and so their inputs cover the range of social impacts. In total, ten respondents were interviewed, five men and five women. Five of the ten respondents also had an active farm and two had stopped farming.

The palette of social impacts

The palette of social impacts outlines the variety of social consequences experienced by farmers across five dimensions: (1) existential, (2) psychological, (3) behavioural, (4) physical environment and (5) process. Each dimension is divided into several facets that emerged during the interviews. The dimensions are not restricted to the consequences for 'the farmer' as an individual, but also for farming families and farming communities, and how they experience the transition.

The existential dimension

Farmers feel that the way they can organise their lives is being (or will be) affected by the agricultural transition. There are five different facets of their existence that the majority of conventional farmers

experience as being affected or threatened. At the moment farmers do not know what the direction the transition is taking will mean for them, and there is much uncertainty (1). When they imagine what the future will be like, they generally do not associate that with an attractive prospect (2). Older farmers in particular tend to become passive and give up. Farmers also fear that the transition will restrict their autonomy (3), the ability to be in control of their own farm. Some struggle with their identity (4) as a farmer, which can turn into a feeling of shame about their vocation and way of life. Taken together, these existential issues can lead farmers to doubt their lives have meaning (5), and the love they have for their work may diminish. In addition to individual farmers and their families, the farming community also feels its existence and influence in the countryside and society is threatened. Even pioneers leading the transition can feel affected by the five facets, but are generally more positive. Apart from the uncertainties, they are happy with the political and public attention and the momentum behind the transition.

The psychological dimension

The dimension of psychological impact is about the change in mental condition and flows seamlessly from the existential impact. It concerns whether and how existential issues translate into mental problems or illnesses. Important causes among conventional farmers are the financial uncertainties and the difficult choices they have to make concerning their business model and farming practices, while the pioneers are more likely to suffer from burnout symptoms because there are too many opportunities they want to exploit and they are overwhelmed with requests, for interviews for example. In recent decades the respondents have seen new requirements or changes imposed by government and the market which have led to significant changes on their farms, and these have also led to an increase in mental problems among farmers. Interestingly, respondents note that farmers are prepared to talk more openly about their worries and problems. Young farmers in particular are increasingly inclined to enlist the help of a coach.

The behavioural dimension

On the one hand, the behavioural dimension includes the expected changes in concrete activities on the farm, which are usually driven by revised legislation or market regulations. Farmers are used to adapting their activities in response to such changes, but nowadays the majority experience the changes they expect they will have to make as a form of coercion to meet a slew of uncoordinated rules that do not take the day-to-day reality of farming properly into account. Besides imperative personal or financial reasons, the future of a farm depends on the extent to which a farmer can and wants to bear the sum of all these expected behavioural changes. On the other hand, this dimension includes changes in behaviour among farmers themselves as a direct response to the transition. Like-minded farmers tend to stick together, work together or help each other out – a positive side-effect. In contrast, there is a growing polarisation between groups of like-minded farmers and this can even go as far as threats to individual farmers who openly express their feelings. Some farmers no longer feel comfortable or safe in their community.

The physical environment dimension

The changes in the physical environment of farmers encompass changes on their farms and farmland and in the wider landscape which they feel part of. They include changes in the infrastructure, such as buildings, as well as natural elements such as woods, water, grassland and livestock. For farmers the changes being made in the landscape appear to cause feelings of uncertainty, ambiguity and threat. The ideas they have about the outcome of the agricultural transition can be grouped under three conflicting scenarios. The first is a continuation of the increasing scale and intensification of production, combined with technological innovation expected at the national level. The second is a nature-inclusive vision of the future, with extensification and an Arcadian landscape that offers little room for conventional farming. The third scenario is a picture of countryside in which urban interests have a growing presence, including energy generation, big-box warehousing, housing developments and recreational facilities. These scenarios are informed by the regional historical context of the area. Because there is considerable uncertainty about the direction of the transition, it is hard for farmers to decide how they should adapt their land and to predict how the transition will change the physical environment. It is also hard for individual farmers to implement change, given that they are dependent on the government, farmers in the surrounding area and the agricultural sector as a whole.

The process dimension

In addition to the four dimensions that concern the 'outcome' of the agricultural transition, the fifth dimension encompasses how the course of the transition will affect farmers. In general, farmers experience the process as 'highly complicated' and 'imposed from above' and the policy as 'short term', 'inconsistent' and 'contradictory'. In their perception, it will probably not lead to a better living environment. They also complain that the process, the policy and the communication strategy are out of touch with the world as farmers see it. Conventional farmers in particular struggle with the speed at which changes are being introduced and decisions have to be made. In contrast, many pioneers, out of concern for nature, climate and the environment, feel that the process is moving too slowly. Moreover, they feel that farmers are given too much say in finding solutions to multiple crises and that other sectors, the supply chain and consumers have too little input. The predominantly negative associations with the process are not just attributable to government; farmers point, for example, to consumers, who are holding up the transition by not choosing sustainable products, and the media, which is all too keen to seek out polarisation between farmers and sensationalise it.

Afterword

The findings indicate that farmers experience a strong social impact as a result of the agricultural transition. This impact varies per farmer and has different dimensions, although the existential and process dimensions stand out from the others with the highest representation among respondents. This can be partly explained by the stage in the transition we are currently in. The demand for a change in the current agricultural paradigm stands in contrast with the degree to which farmers currently feel able to make changes. In general, farmers said they feel underappreciated, lack future prospects and experience a sense of losing control. What the majority of respondents see in the farming community is paralysis, apathy and powerlessness. These are worrying signals. They must be taken seriously, because the agricultural transition is supposed to change the sector, and do so in a rapid tempo. The challenges explicitly mentioned by respondents in response to this are re-evaluating the position of the farmer, organising area-based processes, assessing the direction of policy against practical experiences and providing a long-term vision.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

De verduurzaming van de Nederlandse landbouw vormt een grote maatschappelijke opgave, gerelateerd aan andere grote maatschappelijke uitdagingen, zoals het stoppen van de achteruitgang van biodiversiteit, de reductie van stikstofemissie en de crisis rondom klimaat. Om tot een meer duurzame vorm van landbouw te komen en tegelijkertijd ook een betere bescherming van natuur, bodem en water, stimuleert de overheid een ingrijpende verandering van de huidige landbouwpraktijken. Gezien de beoogde omvang van de veranderingen in de landbouwsector waarbij men streeft naar een andere dominante vorm van landbouwpraktijken en deze om fundamentele veranderingen in cultuur, structuur en werkwijzen vragen, spreekt men over een transitie. De keuzes die in dit proces worden gemaakt, hebben gevolgen voor verschillende actoren. Mede vanwege deze (verwachte) gevolgen zijn er de afgelopen tijd grootschalige acties, protesten en bewegingen opgekomen, waarin boeren en ander partijen uit de agrarische sector zich zowel als voor- of tegenstanders uitspreken over de geplande maatregelen. Een deel van deze onrust lijkt te verklaren door het gebrek aan aandacht voor de gevolgen van de maatregelen voor boeren in het heden en in de toekomst. De gevolgen zijn zowel financieel als sociaal. In onderzoek is er tot op heden weinig aandacht besteed aan de sociale component, terwijl als men bijvoorbeeld kijkt naar hoe boeren zich uitlaten in de media, er wel indicaties zijn dat ook andere dan economische gevolgen belangrijk zijn in hoe boeren de landbouwtransitie ervaren. Overheden richten zich in beleid bovendien vaker op de koplopers in de transitie dan op de partijen waar de verliezen worden ervaren (Frankowski et al., 2021). Dit onderzoek tracht het zicht op gevolgen voor directbetrokkenen bij de landbouwtransitie te verbreden door aandacht te geven aan de sociale impact en de diverse manieren waarop boeren de landbouwtransitie beleven en door deze transitie geraakt worden.

1.2 Doel- en vraagstelling

Dit is een verkennend onderzoeksproject met als doel zicht te krijgen op de variëteit van sociale impact van de landbouwtransitie op de directbetrokkenen in de primaire productie, oftewel boeren, boerinnen, boerengezinnen en (boeren)gemeenschappen. Om zicht te krijgen op de variëteit van sociale impact worden de volgende onderzoeksvragen gehanteerd:

1. Uit welke verschillende dimensies bestaat sociale impact?
2. Hoe beleven directbetrokkenen de sociale impact per dimensie?

1.3 Relevante concepten

1.3.1 Transitie van de landbouw

De transitie van de landbouw staat momenteel volop in de belangstelling, niet alleen maatschappelijk (Agractie, 2021; Rabobank, 2020; LTO, 2021), maar ook in beleid (LNV, 2019) en onderzoek (PBL, 2018; SER, 2021; Rli, 2101; De Boer et al., 2021, Frankowski et al., 2021; Erisman en Verhoeven, 2020). Ook is er veel discussie wat die transitie of transities precies inhouden en zouden moeten inhouden. Veel van de huidige landbouwpraktijken vormen een belasting op natuur, bodem en water. De discussie is dan ook gerelateerd aan vraagstukken rondom herstel van biodiversiteit en reductie van de emissie van broeikasgassen. We spreken over een transitie vanwege de ambitie om de wijze van voedsel produceren op grote schaal binnen relatief korte tijd te veranderen om de achteruitgang van natuur- en milieukwaliteit in Nederland te kantelen. Dit heeft grote gevolgen voor de primaire producenten, maar ook voor de hele agroketen en vraagt om een fundamentele en onomkeerbare verandering in cultuur, (institutionele) structuur en werkwijze op systeemniveau (Loorbach en Rotmans, 2012). Over de omvang van de transitie en sinds wanneer deze transitie gaande is, verschillen de meningen. Er hebben altijd boeren bestaan die zich aan de

trend van schaalvergroting wisten te onttrekken of die bewust hebben gekozen voor een productiewijze 'dichter bij de natuur'. De richting van verduurzaming is dus niet nieuw, maar de politieke, beleidsmatige en maatschappelijke druk voor verandering van landbouwpraktijken is recentelijk wel sterk toegenomen. Op het moment van onderzoek lijkt de transitie zich nog grotendeels in het beleidsdomein te bevinden en lijkt de grootschalige verandering van landbouwproductie in de praktijk nog nadere uitwerking te behoeven.

In dit onderzoek staat niet zozeer de discussie over de exacte invulling van de transitie van de landbouw centraal, maar ligt de focus op (verwachte) effecten op directbetrokkenen. Daarom benaderen we transitie als de overgang tussen twee toestanden van grote stabiliteit. In de overgang naar een andere dominante vorm van landbouw zien we een connectie met en stuwende kracht vanuit de huidige beleidslijn, waarin grosso modo twee denkrichtingen rondom verduurzaming van landbouwpraktijken terug te vinden zijn: een richting van natuurinclusieve landbouw en extensivering en een richting van duurzame intensivering (LNV, 2019).

1.3.2 Sociale impact

In dit onderzoek gaan we op zoek naar de verschillende wijzen waarop direct betrokkenen (boeren, boerinnen, boerengezinnen en (boeren)gemeenschappen) op sociaal vlak geraakt worden door de huidige landbouwtransitie. Welke aspecten raken hen en waarom? Het gaat niet zozeer om het economische perspectief en zaken als winst of verlies in financieel opzicht, maar vooral om aspecten in sociale zin, bijvoorbeeld de gevolgen voor zingeving, lekker in je vel zitten, aanzien en imago, de directe sociale omgeving, erfopvolging, je serieus en juist bejegend voelen etc. Het gaat er daarbij om te achterhalen hoe betrokkenen zowel in positieve als in negatieve zin geraakt worden en het betreft de (verwachte) invloed van de landbouwtransitie op boeren en hoe dit door hen wordt ervaren.

1.3.3 Verlies en omgaan met verlies

Bij een transitie gaat het niet alleen om de weg naar het nieuwe, maar een transitie gaat ook gepaard met afscheid nemen van het oude. En het afbouwen, veranderen en ombouwen van de huidige werkwijzen, culturen en structuren gaat inherent gepaard met verlies. Daarom wordt in dit onderzoek het concept 'verlies' wat meer centraal gezet. In dit onderzoek zien we verlies als de waarneming of de verwachting dat iets belangrijks en waardevols gaat eindigen (De Mönnink, 2017). We leren uit de verlieskunde dat verlies op allerlei manieren aan de orde kan zijn.

Tevens is er een diversiteit in verliesreacties, die zijn oorsprong vindt in verschillende levensniveaus, zoals het existentiële, cognitieve, fysieke, emotionele, praktisch-materiële, gedragsmatige, expressieve, zintuiglijke en rituele levensniveau (De Mönnink, 2017). Ook hebben mensen verschillende wijzen van omgaan met verlies, zogenaamde 'coping-mechanismen'. Het ervaren en moeten nemen van verlies remt de bereidwilligheid om mee te bewegen in een transitie, met weerstand tot gevolg (Frankowski et al., 2021). Het overwinnen van die weerstand en het passend omgaan met verlies zijn van belang om een beweging mogelijk te maken. Een belangrijk aandachtspunt in dit onderzoek naar de variëteit in sociale impact van de landbouwtransitie is dat het niet altijd gaat over daadwerkelijk verlies, maar – mede gezien de fase waarin de landbouwtransitie zich bevindt op het moment van onderzoek – ook over de dreiging van en de angst voor bepaalde verliezen.

1.4 Leeswijzer

In dit rapport gaan we in op het onderzoeksproces en de bevindingen. In hoofdstuk 2 wordt de onderzoeksmethodiek voor de verschillende fases in het project toegelicht. Hoofdstuk 3 adresseert het conceptueel kader en licht het palet van sociale impact toe en welke keuzes er zijn gemaakt om tot dit palet te komen. In hoofdstuk 4 tot en met 8 bespreken we de onderzoeksresultaten op basis van de verschillende dimensies waarop men geraakt wordt. Hierin gebruiken we de citaten uit de interviews om de resultaten te illustreren en om recht te doen aan de wijze waarop de geïnterviewden zelf de sociale impact verwoorden. De sociale impact-dimensies komen aan bod in de volgorde: existentieel (4), psychologisch (5), gedragsmatig (6) fysieke omgeving (7) en procesmatig (8). Tot slot worden in hoofdstuk 9 de conclusies, discussie en nabespreking gepresenteerd.

2 Onderzoeksmethodiek

Omdat het gaat om een verkennend onderzoek, is gekozen voor een kwalitatieve aanpak met drie stappen. De eerste stap bestaat uit een verkennende deskresearch als basis voor de tweede stap, acht verdiepende interviews. Bij de derde stap, de analyse, zijn inzichten uit de twee eerste stappen samengevoegd in deze rapportage. In alle stappen heeft iteratie tussen empirie en theorie plaatsgevonden om zo te komen tot een eerste overzicht van verschillende manieren waarop boeren geraakt worden, oftewel het palet aan sociale impact (zie paragraaf 3.3). Het palet is in alle drie de stappen gewijzigd op basis van voortschrijdend inzicht (zie paragraaf 3.2).

2.1 Afbakening

Voor dit verkennende onderzoek ligt de nadruk op het verkrijgen van inzicht in de variëteit van sociale impact van de landbouwtransitie op directbetrokkenen (boeren, boerinnen, boerengezin en (boeren)gemeenschap, resulterend in een 'palet' van verschillende dimensies. Aangezien het over sociale impact gaat, is minder nadruk gelegd op financiële impact. De dimensies van sociale impact en de beleving daarvan wordt geïllustreerd door citaten uit interviews. Door deze nadruk op inzicht en illustraties van deze variëteit van sociale impact is minder nadruk gelegd op 'hoe erg' of 'hoe veel/vaak' de impact van de landbouwtransitie de boeren raakt. Zo is er ook minder nadruk gelegd op het duiden van de verscheidenheid van boeren, bijvoorbeeld in termen van melkvee, tuinbouw, akkerbouw). Alhoewel uitspraken over de mate van impact of bepaalde kenmerken niet tot de kern van ons onderzoek behoren, deden respondenten daar soms toch wel uitspraken over en hebben we deze waar relevant toch ook benoemd. Bij de impact op boeren gaat het niet alleen om het daadwerkelijke verlies, maar ook over de dreiging van en de angst voor bepaalde verliezen. Daarnaast gaat het onderzoek in op de beleving die respondenten hebben over 'wat door de landbouwtransitie komt'.

2.2 Verkenning – deskresearch

Ter verkenning van het onderwerp is als eerste deskresearch gedaan. De focus lag hierbij op informatie en theorieën over verlies/winst, de impact van de landbouwtransitie en de landbouwtransitie in het algemeen. In wetenschappelijke literatuur zijn echter weinig aanknopingspunten gevonden voor de sociale impact van de landbouwtransitie op boeren. De verkenning leunt daarom ook sterk op een empirische analyse van bronnen uit de media zoals kranten, radioreportages, documentaires en podcasts. In deze analyse is gekeken naar de verschillende manieren waarop boeren en andere betrokkenen uitlatingen deden over hoe zij geraakt werden en wat dat met hen deed. Daarnaast heeft een WENR-collega met expertise op sociale aspecten van het boerenleven in een bijeenkomst bijgedragen met inzichten uit eerder onderzoek.

Het resultaat van de verkenning was een conceptpalet van sociale impact, dat wil zeggen vier dimensies waarop boeren door de transitie geraakt lijken te worden. Daarnaast heeft de verkenning de theoretische basis (verlieskunde) opgeleverd. Het projectteam heeft vervolgens samen met twee sleutelfiguren uit de agrarische en rurale sociologie van Wageningen Universiteit gereflecteerd op het conceptpalet en het theoretisch kader.

2.3 Verdieping – interviews

Vanwege het verkennende karakter van dit onderzoek en de nadruk op inzicht in en illustraties van de variëteit van sociale impact, is ervoor gekozen om interviews te voeren met personen die zicht hebben op een groter aantal boeren en verschillende perspectieven. Op die manier kan het onderzoek een grotere bandbreedte van perspectieven schetsen en leunt het niet alleen op eigen ervaring en de beleving van de

gevolgen voor henzelf. Er zijn acht interviews gevoerd met vertegenwoordigers van verschillende organisaties binnen de landbouw. In totaal waren het tien respondenten waarvan vijf mannen en vijf vrouwen, vijf met een actief boerenbedrijf en twee die zijn gestopt. De geïnterviewden hadden posities als coördinator, bestuurslid of medewerker en hadden allen regelmatig contact met boeren. Naast een verscheidenheid aan perspectieven was het bij de selectie belangrijk dat de respondenten goed inzicht hadden in de uiteenlopende gevolgen van de landbouwtransitie.

Hier een overzicht van de organisaties van de respondenten:

- Boerenpastoor (diaconaal werker)
- LTO Vrouw en bedrijf (twee respondenten)
- Zorg om boer en tuinder (twee respondenten)
- Stichting Caring Farmers
- Aeres Hogeschool
- Agrarisch collectief
- Agrarisch coach (ook werkzaam voor een Brabantse gemeente)
- Agrarisch advocatenbureau

De gesprekken hebben, op twee na, op locatie plaatsgevonden en zijn gevoerd door twee projectteamleden. Elk gesprek is opgenomen en getranscribeerd.

In de vragenlijst is een balans gezocht in open vragen en vragen die hun basis vonden in het conceptpalet met toevoeging van vragen naar het proces van de transitie. Op basis van de verkenning verwachtten wij vooral negatieve impact, maar hebben daarom juist ook vragen over de positieve impact van de transitie expliciet opgenomen in de vragenlijst.

Het is ook belangrijk om op te merken dat causaliteit, "welke impact komt door de landbouwtransitie?", moeilijk aan te tonen is. In de interviews hebben wij geprobeerd dit te ondervangen door soms specifiek te vragen naar de versnelling die nu plaatsvindt, door soms te vragen een vergelijking tussen nu en vroeger (tien of twintig jaar geleden) te maken en door soms ook naar andere redenen te vragen. De versnelling die nu plaatsvindt, was veelal onderdeel van het antwoord van de respondenten daarbij. Zo is het tot op bepaalde hoogte wel mogelijk om de ervaring van causaliteit door de respondenten boven tafel te halen, te documenteren en eventueel andere oorzaken zoals (maatschappelijke) trends als oorzaak op te voeren in de rapportage.

2.4 Analyse

Ter aanvulling en aanscherping van de deskresearch heeft er een kwalitatieve analyse van de interviews plaatsgevonden. De acht interviews zijn getranscribeerd en vervolgens gecodeerd door één onderzoeker met het programma Atlas.ti. Het coderen is uitgevoerd op basis van quotes en met behulp van het conceptpalet uit de deskresearch. Dat wil zeggen dat samenhangende stukken tekst als één quote gemarkeerd zijn en vervolgens labels hebben gekregen die passen bij de dimensies uit het conceptpalet. Terugkerende onderwerpen die niet binnen het conceptpalet pasten, zijn apart gecodeerd om te besluiten of de vergeven code nog invloed heeft op het conceptpalet. Op die manier is bijvoorbeeld een dimensie over proces toegevoegd aan het palet en zijn de betekenissen van dimensies verruimd of versmald.

Bij het coderen is tevens aandacht besteed aan kenmerken van boeren (bijvoorbeeld leeftijd, geslacht, bedrijfsvoering, regio) die de geïnterviewden gebruikten om verschillen in impact uit te leggen. De belangrijkste kenmerken zijn verder opgepakt in de analyse en conclusies, net als relevante samenhang tussen de dimensies die tijdens de analyse naar voren kwamen. Over het algemeen is 'ruim' gecodeerd. Dat wil zeggen dat bij het coderen de quotes breed zijn gekozen voor een beter begrip van de context en dat er in dit stadium van de analyse geen onderscheid is gemaakt tussen huidige impact en verwachte impact en tussen de impact van de landbouwtransitie en mogelijke impact van andere ontwikkelingen of trends.

De analyse van de codes is per dimensie gedaan waarbij de onderzoekers de data volgens thema's die uit de empirie voortkwamen, hebben samengevat en geordend. De conclusies zijn getrokken op basis van alle dimensies en de samenhang tussen de dimensies.

3 Conceptueel kader

Dit onderzoek beoogt de variëteit in sociale impact van de landbouwtransitie op boeren te schetsen. Daartoe zetten we in paragraaf 3.2 de theoretische en procesmatige en uiteindelijk ook de empirische onderbouwing en afwegingen uiteen die ten grondslag liggen aan dit palet. Dit hoofdstuk eindigt met het presenteren van het palet van sociale impact, zoals we dat eerst vanuit de theorie en daarna aangevuld met bevindingen uit de empirie naar voren hebben gekregen.

3.1 Theoretische, procesmatige en empirische onderbouwing

Keuze van theoretische basis

Bij de inzet van de deskresearch waren we ons ervan bewust dat er weinig wetenschappelijke informatie zou zijn over hoe boeren op sociaal vlak geraakt worden door de huidige landbouwtransitie. Echter bleek er überhaupt weinig bekend over hoe boeren in eerdere transitieën geraakt zijn. Met name was er gebrek aan zicht op de verliezen die optraden. Met verliezen refereren we aan *de waarneming dat een belangrijk of waardevol onderdeel van je leven ten einde is of dreigt te komen*. Hierom zijn er parallel twee paden ingezet waarbij we ons enerzijds verdiepten in de impact van verlies volgens de verlieskunde (De Mönning, 2017). Tegelijkertijd zijn we op zoek gegaan naar empirische bronnen die illustreerden hoe mensen door de transitie zijn geraakt. Deze empirische bronnen waren afkomstig uit media, zoals krantenartikelen, radioreportages en documentaires.

Uit de verlieskunde bleek dat de gevolgen van verlies in algemene zin ervaren worden op negen verschillende 'levensniveaus': existentieel, cognitief, fysiek, emotioneel, praktisch-materieel, gedragsmatig, expressief, zintuiglijk, ritueel. Elk van deze levensniveaus leken relevant in relatie tot het empirische materiaal uit de media over de sociale impact van de landbouwtransitie. Daarnaast onderkent de verlieskunde drie gradaties van verliesimpact: (1) feitelijke impact, (2) betekenisimpact en (3) KERN-impact. KERN staat voor Controle, Eigenwaarde, Rechtvaardigheid, Nu in relatie tot later.

In relatie tot de empirische data leek met name de KERN-impact van belang voor deze studie. De KERN-impact is vierledig. Door aantasting van 'Controle' ervaart men verlies aan controle over de wereld en zichzelf, een gevoel van hulpeloosheid, weinig interesse, emotionele kilheid die kan overslaan op verschillende gebieden van het leven en verlamdend werkt, onmacht is een confrontatie met je eigen kwetsbaarheid. Een aantasting van de 'Eigenwaarde' resulteert in vermindering van je eigenwaarde en daarbij horende vermindering van de weerbaarheid voor de gevolgen van het verlies. Bij aantasting van 'Rechtvaardigheid' verliest men vertrouwen in een rechtvaardige wereld, je waarden bieden niet het houvast dat ze normaal zouden bieden. Het vierde aspect, de aantasting van 'Nu-in-relatie-tot-later', resulteert in verstoring van toekomstdromen en het gevoel dat gestelde doelen geblokkeerd worden. Deze verschillende lagen van KERN-impact geven inzicht in hoe zekerheid, vertrouwen en handelingsperspectief kunnen veranderen in relatie tot een ervaring van verlies.

Aanpassen kader op basis van empirie tijdens deskresearch

De verlieskunde onderkent zeventien vormen van verlies die onder andere omvatten: dood-gerelateerd of niet-dood-gerelateerd, tastbaar of onzichtbaar, primair of secundair, partieel of meervoudig, oud, nieuw of toekomstig, geanticipeerd of schokkend. Echter uit het toepassen van deze vormen van verlies op de empirische gegevens uit de mediabronnen bleek dat deze vormen van verlies slecht te onderscheiden waren in de uitspraken die boeren deden over de impact. Om die reden hebben we geen onderscheid gemaakt in verliesvormen.

We hebben de verlieskunde gebruikt om meer verdiepend inzicht en begrip te hebben van de vormen van verlies die ervaren worden en hoe deze interacteren. Echter de verliezen in de landbouwtransitie zijn ook net anders. Zo is er in de verlieskunde een sterke focus op individueel verlies, terwijl er uit de mediabronnen ook

een nadruk lijkt te liggen op gezamenlijk en relationeel verlies. Een ander belangrijk aandachtspunt is dat, in tegenstelling tot in de verlieskunde, het in onderzoek niet altijd over reeds geleden verlies gaat, maar juist over de dreiging van en de angst voor bepaalde verliezen.

Naast de verlieskunde hielpen de mediabronnen om inzicht te krijgen in hoe boeren refereerden aan historische en actuele veranderingen in de landbouw en welke vormen van sociale impact daarin werden uitgelicht. Uit de deskresearch van media hebben we dus enkel inzicht verkregen in welke aspecten en dimensies relevant zijn om de sociale impact te onderzoeken. Uit de bestudeerde media bleek dat er veel zorgen waren onder boeren; deze hadden betrekking op existentiële kwesties en de fysieke omgeving van de boer, zoals de toekomst van de boerengemeenschap, het boerenlandschap, de mogelijkheid om te boeren zoals men gelooft dat goed is. Daarnaast werden emotionele effecten van de transitie vaak benoemd, zoals de woede of ongeloof over de manier waarop er met boeren wordt omgegaan of hoe er over de boerengemeenschap wordt gesproken. Daarnaast was er grote onzekerheid over de veranderingen die er plaatsvinden in het gedrag en de handelingen die deel uitmaken van het boerenbestaan, zoals de omgang met de nabije bewoners, de omgang met de dieren, de vereenzaming. Soms werd benoemd hoe de transitie juist leidt tot meer onderlinge ondersteuning.

Uit de combinatie van bronnen uit de verlieskunde en media kwamen we eerst tot een lijst van negen dimensies die vergelijkbaar waren met de 'levensniveaus' uit de verlieskunde. Sommige van deze dimensies hebben we samengevoegd. Hierin was een drietal criteria leidend: (1) relevantie van de dimensie voor impact van de landbouwtransitie op situatie van boer, boerin, gezin en/of gemeenschap; (2) zo min mogelijk overlap tussen dimensies; (3) zo volledig mogelijk palet aan sociale impact. Uiteindelijk zijn vier dimensies (existentieel, psychologisch-emotioneel, praktisch materieel en gedrag) van sociale impact opgenomen in het conceptpalet en is ervan uitgegaan dat per dimensie een onderverdeling in impact op individu, familie en boerengemeenschap gemaakt kon worden.

Aanpassingen op basis van interviews

Het sociale impactpalet is tot slot op basis van de interviews met de betrokkenen aangepast. Opmerkingen over het verloop van het proces hebben, ondanks dat ze in het conceptpalet nog niet voorkwamen, een apart label gekregen omdat uit de eerste indruk van de gesprekken naar voren kwam dat het proces ook invloed heeft op hoe de landbouwtransitie beleefd wordt. De landbouwtransitie betreft immers niet alleen de inhoudelijke wijziging, maar ook hoe dit proces vorm krijgt. Zo beïnvloedt het proces boeren op verschillende lagen van de KERN-impact. Op basis hiervan is het proces opgenomen als nieuwe dimensie, omdat het belangrijk bleek om de impact (in dit stadium van de transitie) te vatten. Ook zijn de andere dimensies uit het conceptpalet iets anders ingericht; de dimensie 'psychologisch-emotioneel' kreeg bijvoorbeeld de dimensie 'psychologisch', een nauwere focus op mentale ziekte in plaats van emoties in het algemeen. De hoofdreden was dat alle dimensies een emotionele impact hebben. Een aparte dimensie bleek gekunsteld en deed geen recht aan het verband van de impact per dimensie en hoe boeren het emotioneel ervaren. Tevens is de naam van de dimensie praktisch-materieel veranderd in 'fysieke omgeving', om beter te duiden waar het over gaat. Deze dimensie voelt net iets anders aan dan de andere dimensies, maar is wel een vitaal onderdeel van sociale impact. Behalve dat deze dimensie wordt geadresseerd in de verschillende levensniveaus van de verliestheorie, is deze dimensie ook te verdedigen vanuit theorie over de wisselwerking tussen sociale en ruimtelijke binding (Van Dam, 2016). Zo is een plek veelal meer dan de context en kan het onderdeel uitmaken van identiteit en kan het – in dit geval – boeren op een bepaalde manier laten denken, voelen en handelen. Daarnaast is ervoor gekozen om de indeling in 'impact op 1. Individu, 2. Familie en 3. (Boeren)gemeenschap' per dimensie uit het conceptpalet wel te adresseren, maar minder expliciet te onderscheiden, omdat er te weinig data waren om dat onderscheid per dimensie zinvol te hanteren. Ook is ervoor gekozen niet alleen boerengemeenschap te hanteren, maar ook andere gemeenschappen te adresseren wanneer dat werd genoemd.

3.2 Sociale impact zoals we benaderen in dit onderzoek

De sociale impact die in dit onderzoek centraal staat, betreft naast de (verwachte) invloed van de landbouwtransitie op boeren en hoe dit door hen wordt ervaren, ook de (verwachte) invloed van hoe de transitie van de landbouw procesmatig vorm krijgt en hoe dit wordt ervaren. Gebaseerd op theorie (o.a.

De Mönnink, 2017; Frankowski, et al., 2021) en empirie (materiaal uit verschillende bronnen en interviews), komen we tot de volgende vijf dimensies van sociale impact van de landbouwtransitie (tabel 1):

1. *Existentieel*: deze dimensie omvat de zingeving die boeren ervaren in hun bestaan. Hierin is een belangrijk element of iemand de mogelijkheid ervaart om het eigen leven vorm te geven en naar eigen waarden in te vullen. Hierbij staan de volgende vragen centraal: Kunnen boeren het leven leiden zoals ze waardevol achten? In welke mate ervaren boeren dat ze het leven kunnen leiden dat ze willen?
2. *Psychologisch*: deze dimensie omvat het psychologisch welbevinden en de mentale gezondheid van boeren. Hierbij gaat het met name om langdurige veranderingen in het mentale welbevinden zoals depressiviteit of terugkerende angstaanvallen. Hierbij staan de volgende vragen centraal: Hoe wordt de mentale conditie van boeren beïnvloed door de landbouwtransitie? Zijn er aanhoudende psychologische klachten?
3. *Gedragsmatig*: deze dimensie omvat het gedrag dat boeren tonen in relatie tot hun omgeving. Bijvoorbeeld de werkzaamheden en activiteiten die ze uitoefenen, met hun dieren of met mensen in hun omgeving zoals het gezin, medewerkers of de boerengemeenschap. Hierbij staat de volgende vraag centraal: Op welke manier verandert het gedrag van boeren?
4. *Fysieke omgeving*: deze dimensie omvat de veranderingen die plaatsvinden in de fysieke omgeving van de boer en hoe dat wordt beleefd. Hieronder valt het eigen erf, de nabije omgeving en het grotere landschap waar de boer zich onderdeel van voelt. Het gaat om fysieke aspecten zoals gebouwen, maar ook om natuurlijke elementen zoals bossen, wateren, grasland en vee. Hierbij staan de volgende vragen centraal: *Hoe verandert de fysieke omgeving? Hoe beïnvloeden veranderingen de relaties die boeren hebben met de omgeving? Hoe beleven boeren deze veranderingen?*
5. *Procesmatig*: deze dimensie is later toegevoegd (paragraaf 3.2), aangezien veel ervaringen van de landbouwtransitie gekoppeld zijn aan specifieke frustraties over hoe het proces verloopt. Hierbij gaat het onder andere over de mate waarin het proces boeren het gevoel geeft serieus genomen te worden, in hoeverre het oog heeft voor de situatie van de betrokkenen en in hoeverre het proces een haalbaar en waardevol doel nastreeft. Hierbij staat de volgende vraag centraal: *Wat doet het proces van de landbouwtransitie met boeren?*

In de interviews hebben we expliciet gevraagd naar de verschillende niveaus waarop de sociale impact wordt ervaren, namelijk op individueel-, gezins- en/of (boeren)gemeenschapsniveau. Dit laatste kan een boerengemeenschap zijn, maar ook een regionale of thematische gemeenschap. In de volgende hoofdstukken kun je per dimensie een uitwerking aantreffen.

Tabel 1 Palet van sociale impact

Dimensies	Vraag die centraal staat in dimensie (welke beleving heeft men hierbij?)
Existentieel	In welke mate ervaren boeren dat ze het leven kunnen leiden dat ze willen?
Psychologisch	Hoe wordt de mentale conditie van boeren beïnvloed?
Gedragsmatig	Op welke manier verandert het gedrag van boeren?
Fysieke omgeving	Hoe verandert de fysieke omgeving en hoe wordt dat beleefd door boeren?
Procesmatig	Wat doet het proces van de landbouwtransitie met boeren?

4 Existentiële dimensie

In de dimensie existentiële impact gaat het om impact die boeren ervaren of verwachten op wie zij als boer (of boerengezin/boerengemeenschap) zijn en hoe zij hun leven in (kunnen) richten. Meestal gaat het om gevoelens van onbehagen, ontevredenheid of angst op een of meerdere van deze vijf facetten, die voortkomen uit de interviews:

1. Onzekerheid – Hebben boeren voldoende informatie om de juiste keuzes voor hun levens te nemen?
2. Perspectief – Kunnen boeren of hun opvolger(s) hun manier van leven op een bevredigende manier voort blijven zetten?
3. Autonomie – Bepalen boeren zelf hoe ze hun levens leiden?
4. Identiteit – Zijn boeren met hun manier van leven de boer die ze willen zijn?
5. Zingeving – Zijn boeren enthousiast over hun manier van leven onder de heersende omstandigheden?

De existentiële impact die boeren ervaren, is afhankelijk van personen en de individuele context:

"Wat ik zie bij mensen die ik begeleid, is dat de veerkracht en flexibiliteit die mensen hebben om mee te gaan in de inhoudelijke wijziging die wordt opgelegd, heel erg verschilt. En dat die afhankelijk is van hoe het met iemand gaat en wat voor andere externe omgevingsfactoren – zoals ziekte, een relatie die stopt of andere ernstige zaken – maken dat iemand wat minder veerkracht heeft."

4.1 Onzekerheid

De transitie gaat vanuit het perspectief van de boeren gepaard met onzekerheid. *Wat gaat de overheid besluiten? Wanneer gaan ze besluiten? Gaat het besluit nog veranderen? En wat betekent dat allemaal voor mij, mijn gezin, mijn bedrijf en mijn omgeving?* Dat zijn vragen waar boeren op dit moment mee zitten.

Dit komt volgens de boeren door ontbrekende heldere kaders en communicatie van de overheid. Het is onduidelijk welke regels voor de boeren gaan gelden en op welke termijn. Dit vindt direct weerslag in de financiering van een bedrijf. In het algemeen vinden boeren het moeilijk om in deze situatie keuzes te maken. Ze hebben onvoldoende informatie over wat ze van de toekomst kunnen verwachten. Het gevolg is stilstand of tenminste aarzeling bij de boeren:

"Wat je nu vooral ziet, is dat mensen blijven stilzitten. Ze weten niet wat ze moeten doen, dus ze doen maar niks. Terwijl in het verleden als mensen uitdagingen zagen, dan heb je een deel die erop afhaakt en zegt: "Wij willen dit niet meer, wij trekken dit niet, het is onze tijd wel geweest." Maar als het nog niet duidelijk is, er is zoveel onzeker, dan zie je gewoon mensen afgeremd worden. En ook de bestaande innovatie die normaal eigenlijk altijd wel doorgaat. [...] Wat ik zelf ook heel zorgwekkend vind, is dat ik ook wel jonge boeren en tuinders hoor van: "Ik weet het niet meer." Die eigenlijk wel altijd gezegd hebben: "Ik word boer of ik word tuinder" en nou zeggen: "ik weet het niet meer". Dat heeft dan met name te maken met een gebrek aan waardering en onzekerheid, gebrek aan toekomst of aan een duidelijk toekomstperspectief."

Een andere respondent geeft aan dat boeren *"daardoor gemiddeld genomen toch wel wat aarzelend zijn in investeringen die ze doen. Wat moeten we nu? Betekent dat wat we vooruitgang noemen, de ontwikkeling van de agrarische sector op dit moment, stagneert even"*. De onzekerheid waar boeren in verkeren, zou dus juist een remmende werking kunnen hebben op de transitie op het moment dat geen doorontwikkeling meer plaats kan vinden. Zeker in een situatie dat de bank zegt: *"Het is ons een te groot risico."* Onzekerheid over financiering is ook terug te zien bij de koplopers. Hier is de onzekerheid echter meer te zoeken in nieuwe processen, chaotische organisatie en versnipperde financiering:

Respondent: "Maar dan blijft het zoeken en chaotisch. Er zijn zo veel dingen. Wie moet je nou vragen? Hier is een subsidie voor dit en daar is een subsidie voor dat. Je weet niet meer waar je moet zijn."

Interviewer: "Misschien is het ook een beetje, dan ben ik het erg aan het invullen, van: "Er beweegt iets, ik wil wel graag [veranderen]"", maar er is die onzekerheid over wat je concreet zou moeten."

Respondent: "Ook als je het wil, dan is het heel moeilijk om te weten waar je moet zijn. Neem het voorbeeld van de lupine. Het kost zo veel energie om te kijken: waar kunnen we nu het beste terecht voor de subsidie? Overall zijn kleine potjes, maar niemand omarmt het project als geheel en zegt: 'Ik ga helemaal achter jullie staan en hup, vooruit'. Nee, je moet hier en daar een beetje bij elkaar grabbelen. De communicatie van het project past onder dat potje, maar..."

De financiële onzekerheid komt niet alleen door de overheid en daaraan gekoppeld de banken, maar ook andere factoren spelen volgens deze respondent een rol:

"Die zingeving blijft er wel. Als wij kijken naar onze boeren en tuinders: zo gauw die in de stal staan en het gaat goed met die koeien of met dat gewas op het veld, dan zit daar hun zingeving wel. Maar alles eromheen, dat breekt ze een beetje op en dat is niet alleen de overheid, dat is ook soms een afspraak van de supermarkt die de prijs toch verlaagt en die zegt: "We hebben wel afspraken gemaakt voor 'beter leven', maar nu is er zoveel 'beter leven' dat we toch maar weer de prijs wat omlaag doen". Wat denk je van de energieprijzen nu? Ik was vorige week bij een kippenboer en die zei: "Ik denk dat ik van de winter mijn stal gewoon leeg laat staan, want ik kan het niet doorberekenen in mijn prijs."

4.2 Perspectief

Naast de onzekerheid waar veel boeren mee kampen, geven de respondenten ook aan dat er een gebrek is aan perspectief. Boeren vragen zich af hoe hun leven en hun bedrijf in de toekomst eruit komt te zien. Sommigen verwachten dat het toekomstbeeld voor henzelf of hun opvolgers niet aantrekkelijk is, anderen hebben juist helemaal geen beeld bij de toekomst, soms omdat *"dat die mensen eigenlijk helemaal niet zo veel tijd hebben om daar echt over na te denken. Dat dat pas gebeurt op het moment dat je stil komt te zitten.[...] als je boer bent, moet je enorm hard werken, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat"*. Boeren reageren hier verschillend op, bijvoorbeeld met lamgeslagenheid, boosheid of verminderd enthousiasme voor hun werk.

Meerdere respondenten stellen dat de meerderheid van boeren wel bereid is om te veranderen, maar dat het in de huidige situatie niet lukt vanwege de onzekerheid over het nut van investeringen of de mogelijkheden die wet- en regelgeving nu biedt:

"Maar er is echt een onderstroom van boeren die heel erg op zoek is naar "hoe kan ik het dan doen?" Echt. En die helemaal niet per se groter willen worden of die helemaal niet per se voor maximale productie gaan, die daar ook heel grote verandermogelijkheden hebben. Echt. En ik ben gewoon bang dat de huidige politiek en de juridische druk die gecreëerd wordt die creativiteit gewoon weg mept."

Ook hebben zij te maken met een lock-in-effect in het huidige systeem, niet alleen regelgeving, maar ook de markt en financiering, die verandering tegenwerkt. Een respondent kan zich *"niet voorstellen dat iedere boer er nou zo blij mee is dat hij in dat keurslijf wordt gedwongen van op een bepaalde manier je bedrijf te voeren om zo veel mogelijk opbrengsten te genereren om de cashflow van de bank aan de gang te houden. Die zullen best anders willen, die willen ook wel anders. Maar ja, de economie zit daar wel achter. Je moet wel verder met je bedrijf, en hard door."*

De perspectiefloosheid wordt volgens de respondenten veelal veroorzaakt door hoge schulden in de sector. Verhuizen of stoppen is daardoor moeilijk, zeker als je PAS-melder bent of tegen een natuurgebied aan zit. Daarnaast willen velen ook niet stoppen of vragen zich af: *"wat moet ik nou als ik niet kan boeren?"* De situatie is voor sommige boeren ouder dan 50 jaar bijzonder zwaar, omdat zij klem zitten: investeringen verdienen zij in hun werkende leven niet meer terug, áls überhaupt een bank in wil stappen, maar stoppen en overnieuw beginnen is voor velen op die leeftijd ook geen optie. Zeker als er geen opvolgers zijn, moet deze groep nu versneld keuzes maken in verband met de financiering, maar loopt tegen het gevoel van grote onzekerheid aan (respondent 4).

Het hebben van een opvolger en het daarmee verbonden toekomstperspectief is op zich een vaak terugkerend gespreksonderwerp. De sector heeft volgens meerdere respondenten te kampen met vergrijzing en ervaart dat het aantal bedrijfsovernames binnen de familie terugloopt.¹ Daar staat tegenover dat Aeres Hogeschool in schooljaar 2022-2023 een recordaantal eerstejaarsstudenten veehouderij heeft. Blijkbaar is er nog voldoende animo onder jongeren om in de sector te gaan werken (of om zich in te schrijven bij Aeres in plaats van bij een andere hogeschool of mbo-opleiding).

Kijkend naar een breder perspectief voor de landbouw heerst er ook angst dat het teruglopende aantal boerenbedrijven een omslagpunt kent vanaf wanneer het niet meer loont om de infrastructuur van de keten (verwerking, veevoer, kunstmest etc.) overeind te houden in een gebied. Het loont simpelweg niet meer. Dat zou volgens een respondent leiden tot een neerwaartse spiraal wat betreft het aantal boeren met een kans op 'uitsterven' van de landbouw.

4.3 Autonomie

De respondenten waren het met elkaar eens: boeren zijn zelfstandig en willen baas zijn op eigen erf. Onder veel boeren heerst echter het gevoel dat hun autonomie wordt afgepakt. De respondenten gebruiken woorden als 'moeten' en 'gedwongen'. Dit is bijzonder ingrijpend voor een groep waarbij zelfstandigheid en verantwoordelijkheid voor keuzes belangrijke onderdelen zijn van hun levensstijl:

"Ik moet denken aan dat ik best vaak boeren heb begeleid die gestopt zijn met hun boerderij. Maar als je dan vraagt waar ze naar op zoek zijn, dan proberen zij er altijd een element in vast te houden wat ze bij het bedrijf hadden. Dat zat vaak in zelf ondernemer zijn. Dus zelf keuzes kunnen maken of bepaalde verantwoordelijkheid hebben om bepaalde resultaten op te halen en daarin de volledige vrijheid te hebben. Misschien niet volledig, maar gewoon vrijheid hebben in hoe je je dag indeelt en hoe je leeft. Dat leven heeft te maken met hoeveel werk je doet en met welke passie. Die kern van die boeren, die zingeving zit volgens mij erg in het midden. En dan heb je... Ik zit ook even te kijken naar hoe het bij onszelf zit. Wij staan hier in het midden en hier zit ergens het nut, of waar je het voor doet. Dat zit erin dat je met de seizoenen kan werken, dat je veel buiten bent, dat je in beweging bent. Dus allerlei elementen die je een gelukkig en gezond mens laten voelen. Dus de seizoenen, ik noem even de vrijheid, beweging en het ondernemen. Dat je nieuwe ideeën mag bedenken of dat je het op jouw manier kan doen, die zijn voor ons belangrijk in hoe wij ons bedrijf runnen. Die hoor ik ook altijd weer terug bij boeren. Als je daar feitelijk naar zou kijken, als dat belangrijke waarden zijn, dan blijven die bestaan, wat voor inhoud je bedrijf ook krijgt opgelegd."

¹ Uit CBS-cijfers over tussen de jaren 2000 en 2020 blijkt dat het aantal bedrijven met een bedrijfshoofd van 55 jaar of ouder met een opvolger schommelde tussen 30 en 40%. Er is in deze cijfers geen duidelijke trend te herkennen. Ook is het niet mogelijk om eruit af te leiden wie het bedrijf over wil gaan nemen, een familielid of iemand anders (CBS, 2021).

Het gevoel van minder autonomie gaat vaak gepaard met de verwachting dat de transitie meer regels gaat brengen die de vrijheid om naar eigen inzicht en lokale omstandigheden te boeren (verder) in zal perken of dat boeren gedwongen worden in een bepaalde richting te ontwikkelen, waar zij niet achter staan. Ook is er vrees dat regels hun concreet gedrag op het erf gaan bepalen (zie ook paragraaf 6.1). Dat geldt niet alleen voor gangbare bedrijven, maar ook voor de koplopers:

"Ze zijn bang dat het allemaal nog veel meer [regelgeving] wordt. Dat er veel meer beslissingen van ze worden weggenomen. Dat ze de duurzaamheid op worden gedrukt, maar dat dat dan ook weer met allemaal kleine regels gaat. Ik hoor ze ook weleens zeggen: "Geef iedere boer gewoon zoveel euro om te besteden aan duurzaamheid, dan komt het heus wel bij duurzaamheid terecht."

"Het voelt wel heel smal wat je nog kan kiezen, welke richting je op kan. Als je het hebt over zelfbeschikking op je bedrijf, je eigen keuzes kunnen maken, dan wordt het wel steeds nauwer in welke richting je wordt gestuurd. Dat zie je wel in alle sectoren. De akkerbouw, die met vollegrondsgroenten bezig is, wordt ook steeds meer gestuurd in wat wel of niet kan. Ik denk dat veel nog in het oude systeem zitten en nog een heel grote stap moeten maken voor verandering, alleen al voor verdroging en vernatting, om daarin mee te kunnen bewegen. Ik denk dat de meesten daar nu nog niet aan toe zijn en die keuze nog niet kunnen maken, maar dat ze wel door de transitie worden gedwongen om er wel in mee te gaan. En dat ze dat moeten. Dat voelt als moeten. Maar aan de andere kant heb je ook boeren die wel graag die verandering zien. Maar bij het grootste deel voelt het als moeten. Dat voelt niet dat het nog veel te zeggen heeft op eigen erf. Dat zie je ook bij de mensen die stoppen. Dat zijn vaak de mensen die zeggen: ik heb hieraan en hieraan al moeten voldoen en toen kwam ook nog deze regel en dacht ik: nu is het genoeg. Daar waar het de emmer doet overlopen, die stoppen vaak. Ook al hebben ze nog een redelijk aantal werkjaren voor zich."

4.4 Identiteit

Boeren is volgens de geïnterviewden geen beroep, maar een manier van leven. Je werk en gezinsleven zijn nauw met elkaar verbonden. Het bedrijf is als het ware een onderdeel van je eigen identiteit of van de identiteit van het hele gezin. Vaak gaat dit gepaard met trots, maar zoals onder het kopje perspectief omschreven, kan het ook zijn dat een boer *"de dwang [ervaart] dat je niet anders weet dan dat. Dat het moet"*, en het daarom moeilijk vindt om een perspectief buiten de landbouw te zien. Ook dan is het bedrijf onderdeel van de identiteit.

De transitie kan er bij boeren voor zorgen dat niet alleen hun manier van doen in twijfel wordt getrokken, maar ook zij zelf. Sommige boeren hebben daarom te kampen met een identiteitscrisis:

"Een heel grote identiteitscrisis. Het boer zijn is echt een manier van leven. Ik hoor heel veel terug: 'Je wordt dat gewoon.' Alles staat op losse schroeven. En ik heb altijd gedacht: "Wat is je identiteit?" Maar ik heb dat ook wel bij collega-bestuurders of bij collega-boeren gezien. Als jij afscheid neemt van zoiets, dan moet je weer opnieuw gaan bouwen aan 'wie ben ik eigenlijk? Wat wil ik? Waar ga ik naartoe?' Je hebt een bepaalde visie voor jezelf. En tuurlijk, iedereen komt weleens op momenten in zijn leven dat je denkt van: 'Welke kant zal ik op gaan?' Maar het is wel voor een mens heel goed en veilig om bepaalde doelen te stellen en eigenlijk ligt nu alles open voor de toekomst. Op het moment dat je daar heel gevoelig voor bent, en misschien ook financieel al behoorlijk zwaar zit, dan zie je gewoon dat zo'n identiteitscrisis mensen helemaal lam slaat."

In sommige regio's lijken boeren zich voor hun beroep te schamen. Soms zo erg dat ze liever niet zeggen dat ze boer zijn. Een respondent uit Friesland herkent die schaamte niet. Daar ervaren boeren juist veel steun van niet-boeren die in het landelijk gebied leven. Dit fenomeen van schaamte lijkt meer te spelen in regio's met intensieve veehouderij en de nodige maatschappelijk ophef daarover:

"En wat we ook heel vaak horen is, en dat haakt wel een beetje aan die identiteitscrisis, het gebrek aan waardering. Van: 'kunnen we het nou nooit goed doen? We hebben al zoveel gereduceerd en is het nooit goed genoeg? Ik doe toch al biologisch ik durf niet meer te zeggen dat ik boer ben of een kind van een boer'. Een soort schaamte. Ja, misschien mag je het zo wel noemen."

"Ik denk wel dat dit iets heel streekgebonden is. We zien eigenlijk dat stukje van 'bijna niet durven zeggen dat je boer bent', dat in de provincies Brabant en misschien iets minder in Limburg speelt. Maar Brabant, zeker met de intensieve veehouderij, die mensen worstelen daar eigenlijk al een paar jaar mee. Ik zit echt wat meer in het westen in een heel erg landbouw-minded gebied. Daar zie je dat veel minder. Daar komt dat nu pas. Maar ook het oosten van het land, waar de druk op de omgeving, op de ruimte zo groot is en de uitdagingen zo groot zijn, die komen eigenlijk nu meer richting het gevoel van Brabant. Van: 'mag ik nog wel trots zijn dat ik boer ben?' Dus het is wel iets wat per gebied in Nederland verschilt. Er liggen natuurlijk ook uitdagingen of minder uitdagingen. We zien wel dat die mentale druk in die gebieden overal weer anders is."

De essentie voor deze transitie is dat niet alleen het doen van de boeren verandert, maar dat zij zich ook positief kunnen identificeren met een andere manier van boeren. Oftewel dat de vraag naar wat een goede boer is, anders wordt beantwoord dan voorheen. Onder jonge boeren lijkt er echter nog weinig te zien van een grote shift in mentaliteit richting natuurinclusiever boeren, ook al wordt bijvoorbeeld biologisch boeren inmiddels wel geaccepteerd en is er vraag naar kennis over natuur:

Respondent: "Behalve dat je wel raakt aan de perceptie van 'wat is een boer eigenlijk' en zolang je als boer eigenlijk vindt dat een goede boer veel produceert. Veel produceren met een hoge kwaliteit, dat is de kern van boer zijn. Die overtuiging kan heel diep zitten en dan is het een mentaal ding. Dus het is een financieel ding en het is een mentaal ding.[...] Wat wel een gemis is, en daar werk ik ook aan, is dat te veel een gedachte is [onder studenten]: 'wij gaan technisch, economisch, financieel managen van productie en daar gebruik ik allerlei technieken en technische hulpmiddelen voor. En ik hoop dat er geen natuur in de buurt is waar ik last van heb.' In plaats van 'hee ik ben boer, dus ik werk in en met de natuur, dus is het handig als ik weet hoe de natuur werkt want ik zal op zijn tijd iets in moeten grijpen in de natuur anders kan ik niet oogsten. En tegelijkertijd is het ook handig om te weten wanneer ik ook mee kan werken met de natuur of juist hoe ik in kan grijpen of wanneer ik even niet in moet grijpen'. Die omslag zijn we hier ook aan het maken, waarbij ik tegelijkertijd bijna voel dat het gek is dat het niet allang in het curriculum zit. Het is allemaal verklaarbaar waarom het er niet was, want het was niet nodig. Maar tegelijkertijd ben ik er nu zelf vanuit de hogeschool mee bezig om dat weer in ons leerplan te krijgen."

Interviewer: "En merk je dat is er juist meer of minder opening voor of openheid voor is?"

Respondent: "Meer. We hebben zelfs letterlijk een vraag gekregen van een vierdejaars student die een open brief heeft geschreven naar onze directie: 'Waarom noemen jullie de opleiding agrarisch ondernemerschap? Je zou hem agrarisch rentmeesterschap moeten noemen. Want wij moeten zorgen voor.' En hij schrijft: 'Waarom krijgen wij geen ecologie in ons lespakket?' Ja, dat was vijftien jaar geleden ondenkbaar geweest."

4.5 Zingeving

Sommige respondenten zien ook het enthousiasme of de liefde voor het vak bedreigd door de transitie. Op zich doen de meeste boeren nog graag hun werk, maar de onzekerheid en het dreigende verlies van perspectief en autonomie leidt er bij sommigen toe dat ze minder zin in hun werk hebben. Ook is er een perceptie van minder waardering van hun vak door de samenleving bij een aantal boeren, waardoor de vraag naar de zin van hun werk op kan spelen. Het verminderde enthousiasme zou zelfs gevolgen voor de opvolging kunnen hebben:

"De meeste boeren die worden daar somber maar ook murw van. Op een gegeven moment wil je overleven en dat sluit je dat uit. Je doet niet meer mee in die discussie. Die zeggen van: 'Het zal wel.' Heeft wel gevolg voor de opvolging, want je krijgt opvolgers als je enthousiast bent voor je bedrijf en het zit in een van je kinderen. Je neemt die daarin mee. Maar als het alleen maar somberheid is en het wordt hangen en wurgen, dan heb je ook geen opvolgers. Dat zie je ook op dit moment ook nog in de hele landbouw, afgezien dan natuurlijk van het vermogen wat er toch in zit. Er moet heel veel overgenomen worden, ook met enthousiasme. Als dat mist dan krijg je ook geen opvolgers meer."

Aan de kant van de koplopers lijkt het beeld heel anders. De achteruitgang van het enthousiasme heerst bij deze groep *"juist helemaal niet. Die denken juist: kom maar op die landbouwtransitie, dan krijgt elke boer weer die zingeving. Dan krijg je weer autonomie over je eigen bedrijf. Dan ben je niet meer afhankelijk van de foodproducent, maar dan doe je het gewoon zelf. Nee, bij mij is dit juist helemaal andersom"*.

4.6 Gezin en partner

Ook het boerengezin wordt door de existentiële vraagstukken geraakt. Niet alleen omdat een of beide ouders kunnen gaan piekeren, maar ook omdat kinderen zich af kunnen vragen of ze het bedrijf met dit perspectief wel willen en kunnen overnemen. Elk gezin gaat hier anders mee om, zoals deze twee respondenten aangeven:

"Wat voor impact het heeft op gezinnen? Er zijn gezinnen die er wat zwaarder in staan. Bij zo'n boerenbedrijf bij een boer, die niet goed weet wat hij nou moet en dus wat machteloos is, zie je dat het ofwel onderwerp van gesprek is en de gedeelde zorg wordt uitgesproken, of dat er een soort zware wolk boven het gezin hangt met irritatie naar elkaar en veel ruzie onderling in de man-vrouwrelatie. Of er zijn discussies met de man en zoon of dochter die het over wil nemen. Dat kan een heel zware dobber zijn in het gezin. Letterlijk is het zo dat veel kinderen zeggen: 'Ik ga het bedrijf niet overnemen, ik ben wel gek als ik boer word.' Dat heeft ook veel impact."

"Je hebt hele sociale boeren waarbij het hele gezin meedoet, een beetje op min of meer eigentijdse, traditionele manier zou ik willen zeggen. Je hebt boeren waarbij de boer gaat zitten te verpieteren en zijn tijd uitzit en toch heel boos is op alles en iedereen. Waar geen perspectief is en waarbij die het best gewoon iedere gelegenheid kan aangrijpen om te stoppen."

Meerdere respondenten benadrukten de rol die boerinnen spelen binnen het bedrijf en gezin en welke invloed zij hebben op gedrag. Zij staan vaak het dichtst bij de boer waardoor zij een belangrijke rol hebben bij het signaleren van (psychische) problemen, maar ook oplossingen voor persoonlijke problemen en de toekomst van het bedrijf. Traditioneel is de boer gericht op het bedrijf en de boerin wat meer op de verbinding met de buitenwereld. Deze kracht wordt momenteel volgens deze respondent nog onvoldoende benut:

"De vrouw is van oorsprong altijd iemand geweest die meer in verbinding heeft gestaan met de omgeving dan de boer zelf. Het gaat bij ons ook zo, maar dan op een iets andere manier. Als [mijn man] in het weekend opeens een koe heeft [die gaat kalven], dan pak ik de kinderen. Dan ga ik naar buiten of iets doen. Als er nood is op de boerderij, dan neemt de vrouw het over. Die gaat dan iets doen met de kinderen. Of die haalt de kinderen op van school. Die heeft meer de voelspriet van: 'Wat vinden anderen nou van ons bedrijf? Of waar liggen kansen, of hoe kan ik bewoners helpen met onze boerderij? Of wat willen ze voor kaas?' Dat is heel mooi aan de rol van de vrouw. Met [een andere boerin] hebben we het er altijd over dat het 50 procent onbenut potentieel is voor de transitie. Als je naar een FrieslandCampina-bijeenkomst gaat of naar een Rabobank-bijeenkomst voor de leden, dan is dat vaak 's avonds. Dan zijn de kinderen thuis, moeten ze naar bed en als ze geen oppas hebben, gaat de man ernaartoe en blijft de vrouw thuis. Vrouwen zijn juist degenen die het sociale aspect in discussies aanbrengen van ja, je kunt wel zeggen: 'Ik pik snel die grond van de buurman, maar wat denk je dat dat met onze relatie doet?' Zo iets. Maar ook van: 'Ik zie dat hier veel vraag naar is of dat mensen daar vragen over hebben. Waarom gaan we daar niet in mee?' Die gesprekken zijn er niet bij de Rabobank en de FrieslandCampina. Ook in de besturen zitten veel meer mannen dan vrouwen. Als je een blaadje openslaat van de Boerderij of de Nieuwe Oogst, dan staan de vrouwen erin met een recept of weet ik het wat, maar niet met: 'Wat is nou de visie op bedrijfsovername of bedrijfstoekomst?' Daarom zeggen wij: 'Dat is 50 procent onbenut potentieel.' We moeten in de transitie gaan kijken naar hoe je de stem van die vrouw veel meer kan horen, zodat je juist haar visie meeneemt in: 'Waar moeten we naartoe met de veehouderij of de akkerbouw?'"

Het effect van de boerin die nieuwe impulsen kan geven, wordt versterkt als de boerin zelf niet is opgegroeid in een boerengezin:

Respondent: "Je ziet trouwens best vaak dat vrouwen die niet uit de sector komen, nieuwe initiatieven ontwikkelen in verbinding met mensen die verstand hebben van bodem en voedsel. Ze zoeken opnieuw de sociale verbinding. Dat vind ik wel heel mooi. Hier in [de regio] zijn er al een paar vrouwen die ik kan aanwijzen, die nieuw in de sector komen of een nieuwe soort agrarisch ondernemer zijn. Nieuwe boeren die dat sociaal-maatschappelijke aspect heel erg verweven in hun bedrijf. Vanuit de behoefte: mensen moeten dicht bij de natuur komen, dichterbij waar hun voedsel vandaan komt en het land kan veel meer zijn dan een mooie plek, het kan ook een manier zijn om mensen met elkaar te verbinden. Dat zie je als ontwikkeling. Bij kleinere bedrijven zie je dat sommige meer de verbinding gaan maken met zorg. Of dus lokale afzet."

Interviewer: "In hoeverre is dat gelinkt aan de transitie die nu gaande is?"

Respondent: "Ja, ik denk dat het er wel mee verbonden is."

5 Psychologische dimensie

De dimensie over psychologische impact gaat over de verandering van mentale conditie, hoofdzakelijk op individueel niveau, maar de verandering kan ook doorwerken op gezinsniveau. Deze dimensie is een verlengde van existentiële impact. Waar de existentiële impact alle boeren raakt, gaat de psychologische impact over boeren(gezinnen) als de existentiële impact doorslaat in mentale klachten of ziekte. De overgang is vloeiend, waardoor de grens niet tussen existentieel en psychologisch niet altijd scherp te trekken is en aspecten van wat onder psychologisch wordt besproken ook in afgezwakte vorm voor de existentiële dimensie gelden. Omdat deze dimensie vrij nauw is ingestoken, bespreekt dit hoofdstuk geen facetten van mentale klachten, maar kenmerken van boeren(bedrijven) en de vergelijking met de historie.

1. Individuele situatie – Wie heeft meer kans op het ontwikkelen van mentale klachten?
2. Koplopers – Hoe worden gangbare boeren en koplopers anders geraakt?
3. Omgaan met existentiële zorgen en psychische nood – hoe gaan boeren om met moeilijke situaties?

Over het algemeen zien de respondenten een toename in mentale klachten en/of de ernst van de mentale klachten onder de boeren waar zij contact mee hebben. Er wordt gesproken over mentale toestanden, van lamgeslagenheid tot aan opname in een kliniek en zelfmoord toe. In sommige gevallen vinden de mentale klachten ook hun weerslag in de fysieke gezondheid, terwijl volgens een respondent het werk op het boeren erf fysiek juist minder zwaar is geworden. Meerdere respondenten maken de kanttekening dat een toename in mentale klachten een terugkerend fenomeen is in de boerenwereld, zeker op het moment dat er ingrijpende nieuwe regels zijn geformuleerd:

"Overmatig[e mentale klachten] weet ik niet, want we hebben natuurlijk altijd al veranderingen in de regels gehad. Ik herinner me de weerstand ook nog toen de quotering van de melk en de mestwetgeving [zijn ingevoerd]. Dat zijn toch iedere keer hobbels. Dus die hobbels die zullen er wel blijven en een vorm van transitie zal er ook altijd wel zijn."

Als voorbeelden voor ingrijpende wijzigingen zijn genoemd: invoering van de melkquota, de mestwetgeving, de varkenswet en in het algemeen de noodzaak tot intensivering en schaalvergroting die niet iedereen kon bijbenen.² Externe factoren die ingrijpende wijzigingen met zich meebrengen, die in de toekomst al dan niet onderdeel blijken van de transitie, brengen de nodige stress met zich mee.

² Van Leeuwen (2014) omschrijft een soortgelijke observatie van 'golven' met psychische nood en mentale klachten in haar boek *De hanenbalken*. Er ontstaat de indruk dat na ingrijpende regelgeving, die vraagt om ruiming van dieren, grote veranderingen in de bedrijfsvoering en/of grote investeringen, het aantal zelfmoorden onder boeren toeneemt. Maar omdat er in Nederland geen statistieken worden gevoerd en volgens Van Leeuwen de berichtgeving in Nederlandse kranten over boerenzelfmoord sterk terug is gelopen in de periode waarin de triggers vallen, is het moeilijk met cijfers aan te tonen. Gebeurtenissen die zij noemt die in het verleden voor hoge psychische nood bij boeren hebben gezorgd, zijn: invoering van melkquotum in 1984, de invoering van de Meststoffenwet in 1986, de klassieke varkenspestepidemie en BSE in 1997, de mond-klauwzeerziekte in 2001 en de klassieke vogelpest in 2003.

5.1 Individuele situatie

De impact op de mentale conditie verschilt per boer en is volgens de respondenten afhankelijk van factoren, bijvoorbeeld de algehele mentale vatbaarheid, de gezinssituatie en de financiële situatie. Door de verwevenheid van bedrijf en woonomgeving heeft stress ook snel z'n weerslag op het gezinsleven:

"Privé, je sociale leven, je gezinsleven en je bedrijf dat is zo met elkaar verweven, dus als het daarachter [stal, erf] niet goed gaat, dan gaat het hierbinnen [woonhuis] ook niet zo goed. En als ik een baaldag heb op mijn werk, dan kom ik thuis en dan zeg ik tegen mijn partner van: 'Ik heb zo'n vervelende dag gehad.' Maar als mijn partner op het boerenbedrijf een vervelende dag heeft gehad, dan komt hij binnen bij mij en zegt hij: 'Ik heb een vervelende dag gehad.' Daar zit dat gezin zo vanzelf bij. [...] Ook de financiële situatie, toekomstperspectief, heeft vaak zijn weerslag op de relatie, soms op gezondheidsproblemen of op de kinderen."

Een andere respondent geeft aan dat een goed functionerend partnerschap belangrijk is om met deze stress om te gaan, en mogelijk zo ook om mentale klachten te voorkomen/beperken, "want als je zorgen kunt delen met elkaar en samen de schouders eronder kunt zetten in die transitie [wordt het makkelijker]. Of misschien ziet die vrouw ook weer andere mogelijkheden in die transitie, het bedrijf wel door zo'n periode heen komt zegt maar". Ook spelen vrouwen een belangrijke rol bij het signaleren van problemen en eerder hulp zoeken via bijvoorbeeld de Agrozorgwijzer, om te oriënteren op het hulpaanbod.

5.2 Koplopers

Uit de interviews blijkt dat zowel koplopers als gangbare boeren in psychische nood kunnen verkeren. Alleen lijken de oorzaken verschillend voor de twee groepen. Voor gangbare boeren lijkt de financiële situatie een belangrijke oorzaak te zijn:

"Alleen de druk van nu, bij de boeren, zal wel toenemen. Als je ziet, ik zou dat nooit durven, daarom ben ik geen boer geworden, voor wat voor bedragen die mensen investeren, en wat voor schulden ze hebben, nou, dat is enorm. [...] Maar ik kan me voorstellen, dat is ook een punt, boeren zijn beter opgeleid. Voorheen kon je misschien denken: 'Ik ga niet naar de bank omdat ik geen schulden wil.' Tegenwoordig is dat niet mogelijk. Alleen al een trekker kopen. Maar als je ziet, die mensen zijn beter opgeleid, ze denken misschien er iets anders over, dan nog, moet je enorme schulden aangaan. En ik kan me voorstellen dat die mensen toch ook een keer op een punt komen waarop ze zeggen van nou, ik zie het niet meer zitten."

Bij de koplopers gaat het meer om burn-outklachten dan existentiële vraagstukken. Ook is het mogelijk dat de onzekerheid die boeren momenteel ervaren, ook op hun mentale gesteldheid invloed heeft. Deze respondent legt de oorzaken en gevolgen voor deze groep boeren als volgt uit:

"Ze hebben het allemaal superdruk. Dit zijn vaak de koplopers en die worden nu van links en rechts overal overstelpt met vragen voor interviews. Door journalisten, studenten, wetenschappers, beleidsmakers. Iedereen wil die duurzame boeren horen. En vervolgens wordt dat nergens beloond, die tijd die ze erin stoppen. Dus dat merk ik vooral heel erg, dat ze het heel erg druk hebben. En er komt nu natuurlijk beweging, dus er is nu de mogelijkheid om geld te krijgen om projecten te doen. Dus degene die daar handig in zijn, zijn daar volop mee bezig. Ja, dat merk ik vooral, dat sommigen ook overlopen van te druk, ik doe even niks meer, ik doe alleen even terug naar mijn boerderij. Dat hoor ik ook wel om me heen. [...] ze voelen dus ook de druk om dan nu al die kansen te grijpen die er liggen. [...] ik spreek er weleens eentje die zegt: ik doe de komende tijd even niks, veel te druk. Er is er ook eentje, die was heel druk met allerlei projecten, maar die heeft nu een burn-out en die hoor ik helemaal niet meer. Dus die zijn er ook. Er zijn er een aantal die ik vorig jaar altijd kon bellen voor woordvoering, en die zeggen nu: het zit me allemaal tot hier, dus vraag maar even iemand anders. Dat hoor ik ook. Maar dat is ook die drukte, het idee van: je moet nu die kans pakken."

5.3 Omgang met existentiële zorgen en psychische nood

Sommige boeren reageren op existentiële zorgen of psychologische nood en ondernemen actie. Nog steeds zijn er volgens een respondent veel boeren die als reactie op zorgen en nood juist harder gaan werken. Er heerst een beeld van een boer die zijn problemen zelf oplost, al dan niet met hulp van zijn vrouw of gezin.

De meest tragische reactie op psychische nood die in dit onderzoek naar voren kwam is zelfmoord, "het letterlijk niet meer zien en denken: 'Welke uitweg heb ik nog? Dan ga ik die maar in.' Dus de psychische nood is echt bij een aantal echt heel erg hoog." De beleving onder de respondenten over een duidelijke toename van het aantal zelfmoorden naar aanleiding van de transitie verschilt en ook recente Nederlandse cijfers schetsen geen eenduidig beeld.³

Een andere respondent merkt op dat het in de boerenwereld steeds meer geaccepteerd wordt om over mentale gezondheid te praten en dat het een van de nodige factoren is voor een goede bedrijfsvoering:

"Nou ja, we zien wel dat natuurlijk een aantal organisaties ook op avonden of bijeenkomsten wel steeds vaker die mentale kant benoemt zeg maar hè. Waar het vroeger helemaal geen issue was om het te benoemen, want er werd vooral niet over gepraat, zie je wel dat het nu makkelijker op de agenda komt, omdat het wel iets is wat ons allemaal raakt en waar we allemaal bij tijd en wijle tegenaan lopen. En daar hè, die agrocoaches, daar wordt ook door de periferie bijvoorbeeld bankwezen, voerleveranciers, erfbetreders, die verwijzen ook steeds vaker naar erfcoaches. Of andere soorten van coach, om wel ook dat stukje juist heel duidelijk op de agenda te krijgen. Omdat als jij mentaal gewoon niet gezond bent, dan gaat jouw bedrijf ook op een gegeven moment, ja, dat gaat, dat is niet houdbaar."

Uit het bovenstaande blijkt ook dat boeren steeds meer gebruikmaken van agrarische coaches. Dit komt volgens de respondent niet alleen door de verhoogde acceptatie om over mentale problemen te praten, maar ook omdat het steeds complexer wordt om boer te zijn:

"Vroeger was je boer op je eigen stukje grond en nu word je steeds meer ook de manager en je moet het administratief op orde hebben, je moet een goeie toekomstvisie hebben, je moet, hè, je moet eigenlijk alles in je hebben. En je moet ook nog met personeel om kunnen gaan tegenwoordig. Ja, daarvoor zijn coaches natuurlijk mensen die je heel goed daarmee kunnen begeleiden van, ja, hoe ga ik dingen doen en wat past dan wel bij mij of wat past juist niet bij mij en hoe ga ik daarmee om. Dus ik zie daar wel echt een verandering in. En die verandering wordt alleen nog maar groter denk ik, hè, dat je makkelijker daar hulp voor vraagt. Want de oudere generatie is daar niet mee bezig. Of was daar standaard niet mee bezig."

De trend om gebruik te maken van een coach en het stijgende aantal coaches, zeker onder de jongere generatie, is echter niet exclusief voor de agrarische sector. Aan de andere kant zijn er wel zaken op organisatorisch vlak veranderd die het voor boeren moeilijker maken om met deze transitie om te gaan. Een respondent geeft aan dat er "vroeger vanuit de overheid gewoon meer sturing werd gegeven". Bijvoorbeeld in de vorm van de Dienst Landbouwwoorlichting. Hij ziet vooral dat de overheid haar zorgplicht tegenover de boeren in deze transitie niet meer waarneemt en dat dat gevolgen kan hebben voor de individuele boer, tot aan mentale klachten toe.

³ In Nederland worden bij de centrale registratie van zelfmoorden door het CBS de beroepsgroepen niet meegenomen. In 2017 hebben '113 zelfmoordpreventie' en LTO Nederland daarom een onderzoek uitgezet naar het aantal zelfmoorden onder agrariërs (landbouw, veeteelt, bosbouw en visserij bij elkaar) vanaf 2013. De resultaten zijn aangevuld tot en met 2020 in een factsheet en laten tussen 2013 en 2020 een gemiddelde van 11,6 per 100.000 werkenden in de agrarische sector zien. Echter schommelen de aantallen per jaar. Vergeleken met andere beroepsgroepen geeft dezelfde factsheet aan dat het aantal werknemers in de agrarische sector dat zelfmoord pleegt, in de top 3 van sectoren ligt. Ook in andere industrielanden kent men een relatief hoog aandeel zelfmoorden onder boeren vergeleken met het gemiddelde in de bevolking, bijvoorbeeld in de VS (McIntosh et al., 2016), Frankrijk (Truchot & Andela, 2018) en Spanje (Zhao et al., 2019).

6 Gedragmatige dimensie

De dimensie over gedrag vat samen welke gedragsveranderingen boeren verwachten of ervaren naar aanleiding van de transitie. Gedrag is een breed begrip en omvat zowel zichtbare activiteiten als verbale uitingen. In de dimensie is een samenhang te herkennen met de existentiële dimensie, namelijk de uiting van of reactie op existentiële vraagstukken. Ook is er een wisselwerking tussen gedrag en de fysieke omgeving.

Dit hoofdstuk belicht drie facetten van gedrag:

1. Dagelijkse handelingen – In hoeverre moeten boeren handelingen op het erf aanpassen? En hoe ervaren zij dat?
2. Toekomst van mijn bedrijf – Welke keuzes maken boeren voor de toekomst van hun bedrijf?
3. Boerengemeenschap – Wat doet de transitie met de gedragsnormen van boerengemeenschappen?

Meerdere respondenten stellen dat verandering in gedrag voor boeren, met name de verandering die vergt dat boeren nieuwe rollen vervullen, niet nieuw is als reactie op het huidige veranderend beleid of nieuwe situaties in de markt. Zelfs zijn ze "[...] over het algemeen best geneigd om wat te doen". Over het algemeen is er een ontwikkeling gaande dat een boer steeds meer rollen op zich moet nemen zoals administratie, personeel aansturen, management etc. Wat wel nieuw lijkt, is dat de huidige transitie de gevraagde aanpassingsnelheid in combinatie met de eerder besproken onzekerheid en het veelal missende perspectief, het ongemak vergroot (zie paragraaf 4.1 en 4.2). Zoals deze respondent aangeeft:

"Het is wel zo dat er weer andere kneepjes ontwikkeld moeten worden. Neem bijvoorbeeld het verhaal van derogatie: "hoe ga ik dat doen?" [...] Bijvoorbeeld iemand die in één keer van een intensief bedrijf over gaat naar biologisch en je doet met, laat maar zeggen, met 70 procent van de veestapel, dan wordt de productie veel lager, dan komen er wel hele andere dingen naar voren. Moet je wel heel veel leren. Als het langzaam gaat, dan valt het in de regel mee. Tenminste, als je de financiering rond kunt krijgen en dat is wel een zorg."

Ook kwam er uit de interviews naar voren dat het belangrijk is dat boeren begrijpen waarom de verandering plaats moet vinden, zoals bij de invoering van het melkquotum: "Daar kon je tegen zijn en dat kon je heel slecht vinden, maar je snapte het doel." In de huidige fase van de transitie lijkt het begrip voor beleidskeuzes en regelgeving bij veel boeren laag te zijn.

Over het algemeen schetsen de respondenten een verschil in gedrag en de beleving van verwachte gedragsverandering tussen de koplopers en gangbare boeren. Bij de laatste, grootste groep, overheerst het gevoel van dwang en existentiële zorgen. Voor een groep grote, vermogende boeren aan de andere kant is de verwachting dat zij hun gedrag in essentie niet veranderen, omdat zij tot op heden succesvol functioneren in het huidige regime. "Gewoon omdat ze goed kunnen onderhandelen, omdat ze op tijd begrijpen hoe de markt gaat, op tijd door hadden van oké, er gaat iets komen."

Onder de koplopers verwachten degenen die hun bedrijfsvoering al volledig anders hebben ingericht relatief weinig gedragsverandering, terwijl juist het welwillende peloton nog aarzelt en gestimuleerd of geïnspireerd moet worden om gedrag te veranderen:

"De kloof tussen de koplopers en degenen die wel willen maar nog niet weten hoe, lijkt nog wel heel groot. [...] En die hele grote groep, die wil op zich wel, maar die moet je eigenlijk gewoon met financiële prikkels de goede kant op sturen, dure kunstmest, goedkoper land, weet ik veel. Die kan je best wel met prikkels de goede kant op sturen. En wat wij doen, is door heel veel voorbeelden te laten zien van boeren die het roer hebben omgegooid, dat dat niet eng is en dat dat kan."

6.1 Dagelijkse handelingen

Een deel van de boeren ervaart of vreest dat de landbouwtransitie hen dwingt om hun dagelijkse bezigheden anders uit te voeren dan ze gewend zijn en dan ze zouden willen. Dit facet van gedrag heeft veel raakvlakken met het ervaren verlies aan autonomie zoals omschreven in paragraaf 4.3, waarbij het hier meer om de manifestatie van (ervaren) minder vrijheid in activiteiten gaat. Boeren zijn *"bang dat ze niet een gewoon bedrijf op hun eigen manier in kunnen richten. [...] Dan kom je ook in hun intieme ordening van werk en leven"*. Veel boeren voelen zich gedwongen om te voldoen aan regels en voorwaarden, maar ook door de markt. Het gevoel van dwang is niet uniek voor deze transitie, maar wordt daardoor wel als ingrijpender beleefd:

"Ik denk wat ook het verschil is, dat het in het verleden ging over beleid en nu gaat het ook veel meer over dat beleid zich bemoeit met de uitvoering. Dus de manier waarop jij moet boeren. [...] Nu is het zo dat mensen iets vinden van wanneer je oogst van het land moet en wanneer je mest uit mag rijden, zonder daarbij tegemoet te komen aan jouw inzicht als ondernemer en als boer. Je bent gewend met de natuur te werken. Wij hebben vorig jaar onze mais op 30 september geoogst. De maissappen lopen nu nog uit de kuil. Maar dat moest voor 1 oktober, dan moest de groenbemester erin. Terwijl als jij de tijd had gehad, had je gekeken naar de bodem, had je gekeken naar de mais en dan had je gezegd: hij moet eigenlijk nog een week rijpen. En dan had je 'm op 7 oktober gehakseld en dan doe je binnen een week groenbemester, want dat doe je gewoon. En ja, dan heb je, dan denk je wel van we doen het, maar waarom in godsnaam?"

Dit gevoel van micro-management op eigen erf raakt de onderwerpen van trots, identiteit en zingeving en wordt aangevuld met een gevoel van planloosheid bij de overheid en onduidelijkheid over welk gedrag gewenst is, omdat *"je alleen maar hoort wat er niet meer mag, maar je hoort nog heel weinig over wat ze graag zouden willen"*. Op het eerste gezicht spreken de uitspraken elkaar tegen, maar ze getuigen ook van een gebrek aan overkoepelend, richtinggevend plan van de transitie.

Bij de koplopers is er over het algemeen het besef dat ondanks dat zij nu vooroplopen op bepaalde ontwikkelingen, zij ook *"wel snappen dat ze misschien nog verder moeten veranderen en dat ze nog meer bezig moeten zijn met verandering"*. Het verschil met gangbare boeren zit in de beleving. Deze groep boeren vindt *"verandering wel leuk"*. Deels zou dat te wijten zijn aan hun intrinsieke wens om dingen anders te doen:

"Ze willen veel meer contact met de klant, veel minder anoniem, veel meer midden in de samenleving, dus samen met natuurorganisaties. Dat de boer weer landschapsbeheerder is en dat ze hun klanten kennen. Daar willen veel van ons ook naartoe. Dat zijn gewoon andere principes, andere normen en waarden, die je samen zou willen delen."

Gangbaar of koploper, voor de meeste boeren geldt dat de transitie waarschijnlijk vraagt om andere of aangepaste handelingen op het erf. Uit de interviews blijkt dat ondanks dat boeren het wel gewend zijn om te veranderen en bij te leren, men bezorgd is over de snelheid van de gevraagde transitie. Opbouwen van de nodige kennis en ervaring heeft tijd nodig en is essentieel voor een gezonde bedrijfsvoering.

Daarnaast wordt genoemd dat omdat er steeds meer niet-boeren op het platteland komen wonen, boeren geconfronteerd zijn met nieuwe normen over welk gedrag acceptabel is. Sommige proberen daarmee rekening te houden, zoals deze respondent illustreert: *we hebben te maken met het feit dat de kleine bedrijven verdwijnen. [...] maar ik denk dat we wel met recht kunnen zeggen dat er nu een soort versnelling plaatsvindt die op de een of andere manier, wat we al constateren, de druk hoger maakt en ook de emoties en andere aspecten misschien meer manifest maakt op dit moment."*

"Als ik kijk naar, ik ben opgegroeid in een klein dorpje vergelijkbaar met XX en iedereen had wel iets met die boeren. Er stonden heel veel kleine varkensstalletjes en zo. Je ziet dat buitengebied heel erg veranderen. Want er wordt gewoon meer gerecreëerd, maar ook veel mensen die geen boer meer zijn, die hun huis verkocht hebben waar nu burgers wonen. Die vinden wel iets van dat platteland. Toen ik klein was, was er nooit een idee van dat het ergens stonk. Dat hoorde erbij. Dat was vanzelfsprekend. Dus daar zie ik wel een verschuiving van. Je probeert er wel rekening mee te houden, maar soms heeft een loonwerker niet eerder tijd, is het weer ongunstig. Je bent wat behoedzamer merk ik in die zin."

Die veranderende normen hebben "natuurlijk niet zo veel met de transitie te maken, wel met het feit dat de kleine bedrijven verdwijnen. [...] maar ik denk dat we wel met recht kunnen zeggen dat er nu een soort versnelling plaatsvindt die op de een of andere manier, wat we al constateren, de druk hoger maakt en ook de emoties en andere aspecten misschien meer manifest maakt op dit moment".

6.2 Bedrijfsontwikkeling

Boeren voelen zich niet alleen beïnvloed in hun dagelijkse bezigheden op het erf, maar de transitie heeft ook gevolgen voor keuzes die zij over de toekomst van hun bedrijf kunnen maken. De keuze wordt zowel door de financiële en juridische opties die een boer heeft beïnvloed als in wisselende mate ook door de in hoofdstuk 4 besproken existentiële vraagstukken, met name onzekerheid, perspectief en autonomie. Ook de markt speelt een rol, bijvoorbeeld als "biologische boeren weer terugschakelen naar gangbaar, omdat ze niet uit de kosten kunnen komen".

Een andere respondent schetst dat een boer tegenwoordig drie opties heeft, die afhankelijk van de individuele wensen en situatie meer of minder realistisch zijn.

*"Of je gaat ontzettend investeren, als überhaupt een financieringsmaatschappij of een bank nog daarin meedenkt, want anders dan gebeurt het al niet. Als de bank er niet aan meedoet, dan moet je iets anders. Dan is het óf **stoppen** met het bedrijf, óf iets anders erbij gaan doen. Maar ja, als je er **iets anders bij doet**, dat moet je ook liggen. Als je zegt, ja ik ga er een camping bij doen, dan moet je met mensen werken, dat is gewoon zo."*

Een andere respondent schets een vierde optie. Sommige boeren "weten niet wat ze moeten doen, dus ze doen maar niks" omdat er veel onduidelijkheid en onzekerheid heerst. In extreme gevallen en als de periode lang genoeg duurt, kan dat ertoe leiden dat een boer zijn "boerderij opeet" omdat investeringen niet meer lonen door bijvoorbeeld leeftijd of een slechte staat van het bedrijf. Aan de andere kant van het spectrum heb je de groep die door wil blijven gaan. Zij zijn geconfronteerd met de druk om continu te moeten innoveren en investeren. Omdat de sector op dit moment in de focus staat, hebben zij het gevoel hun keuzes continu te moeten verantwoorden:

"Dus als wij nu continu proberen voorop te blijven lopen, dan blijven we misschien leven en bestaan als bedrijf. Wat heeft dat dan voor invloed? Je bent continu om je heen aan het kijken van met welke stroming moeten we mee? Wij zijn natuurinclusief, dus we proberen elke keer erg vooruit te kijken: welke stappen moeten we maken? [Boer X] is primair met het bedrijf bezig, maar je merkt dat er bij hem een opstapeling komt. Hij moet zijn personeel aansturen en meewerken op het bedrijf. Er komen steeds meer taken die je letterlijk hier in het kantoor moet uitvoeren. Dat geeft veel druk en chaos, dat je het haast niet meer bij kan benen. Het ondernemerschap verandert heel erg en het kost veel energie. [...] Je moet nog meer uitspreken wat je doet en waarom je ervoor kiest. Je moet verantwoorden waarom de kalfjes in een hokje buiten staan. Waarom lopen ze niet bij de moeder?"

Een deel van de boeren kiest ervoor om een nevenactiviteit te starten. De soort activiteit die mogelijk opgepakt wordt, ligt vaak in het verlengde van de eigen bedrijfsvoering, zoals een kinderdagverblijf of een boerderijwinkel, maar dit vraagt wel om andere kennis en vaardigheden. Ongeacht het type activiteit moet een boer voor het opzetten voldoende motivatie en vaardigheden meebrengen, omdat een nevenactiviteit hele nieuwe bezigheden en ritmes kan hebben, zoals deze boer heeft ervaren na het openen van een campingboerderij:

"Hij zegt wel: 'vroeger had ik koeien en dat was ook 7 dagen 24 uur, maar toen wist ik wanneer het klaar was. Er kon weleens een koe kalveren, hup dat is gebeurd. Maar nu weet ik het nooit meer. Constant zijn er mensen. Er komen jongens: 'Meneer, ik heb de ketting van de fiets af, meneer, mijn band is lek, meneer, ik ben daar aan dat touw blijven hangen.' En zulke dingen. Instanties die komen alles keuren. Alles is gevaarlijk als je het zo keurt, maar met zulke dingen heb ik nu te maken en vroeger helemaal niet."

Daarnaast zijn er ook boeren die ervoor kiezen om wat dichterbij de landbouw en/of voedselproductie te blijven, zoals het produceren van plantaardige producten (in de vleesveesector), zaadteelt of pootgoed. Bij het deel dat het doet om voor meer financiële zekerheid te zorgen in plaats van omdat het ze leuk of interessant lijkt om iets nieuws te doen, kan er sprake zijn van de landbouwtransitie als drijvende kracht achter de keuze. Dit is volgens deze respondent over het algemeen niet het geval:

"We hebben al heel lang tweede takken [op ons bedrijf]. Eerst was er de vleesveetak en toen een zorg- of recreietak. Daar moet je gewoon geschikt voor zijn en er zijn een aantal boeren die hebben dat wel opgepakt, maar de eerste tak is je beste taak. Waar je je specialiseert. Dus de boeren ervaren meer dat je het anders moet doen dan dat je andere dingen moet op dit moment. [...] Sommigen kiezen daar dan voor. Ze hebben een van de partners die buiten de deur werkt. Of ze beginnen met de zorgboerderij, dat heb je wel. Maar niet dat dat door de meeste boeren ook zo gevoeld wordt dat het moet."

Sommigen zien geen perspectief, wat ook hoort bij een transitie en een voortzetting is van de trend van het dalende aantal agrarische bedrijven. Jongere boeren lijken in deze transitie andere redenen te hebben om te stoppen dan boeren ouder dan 50 jaar. Terwijl de laatste groep altijd al eerder geneigd was om het bedrijf op te geven om over te dragen, zeker als er grote veranderingen voor de deur staan (zie ook paragraaf 4.2), zijn sommige jonge boeren nu volgens deze respondent gedwongen om te stoppen:

"Bij bepaalde categorieën, zoals die leeftijd, ontstaat er een moeheid en voelen ze: ik kan niet meer boeren zoals ik graag zou willen. Want ze willen niet meer zomaar meebewegen. Die zal zeggen: "Ik kan niet meer boer zijn zoals ik graag wil." Die jonge boeren ervaren dit en die kiezen hier ook voor. Zij zeggen: "Ik kan mijn bedrijf nog voortzetten en ik voel dat ik die waardes daarin kan behalen." Die willen best meebewegen en reageren meer vanuit de inhoud. De oude generatie zegt: "Ik wil die flexibiliteit niet meer tonen, dus het is mij te gortig. Ik stop." En volgens mij is het zo dat die jonge generatie zegt: "Ik heb flexibiliteit, ik kan mijn zingeving echt nog wel binnen het bedrijf kwijt, maar bepaalde regels zijn zo ingewikkeld geworden, dat het inhoudelijk of financieel niet meer kan." Dan kan je ook niet meer boeren, want er zijn hier genoeg boeren die het financieel niet meer rond kunnen krijgen. [...] Ik heb het gevoel dat er zulke harde keuzes gemaakt worden dat er ook mensen afvallen die wel omvang en een verdienmodel hebben."

6.3 Boerengemeenschap

Gemeenschappen waar boeren onderdeel van uitmaken, veranderen. Dat is deels te wijten aan bredere maatschappelijke trends, denk aan steekwoorden zoals 'polarisatie', 'social media' en 'import op het platteland'. Deels zijn volgens de respondenten de veranderingen in boerengemeenschappen het resultaat van de gaande landbouwtransitie of worden ontwikkelingen door de transitie versneld. Gemeenschap speelt een rol op twee niveaus. Op lokaal niveau met je collega-boeren én op het nationaal niveau verbinding tussen gelijkgestemde boeren, mede mogelijk gemaakt door moderne manieren van communiceren en organiseren.

De transitie verbindt én polariseert. Ondanks dat er veel variëteit is onder boeren, ontstaat er door de transitie een "gevoel van verbondenheid en dat opkomen tegen het onrecht is nu groter dan ooit tevoren". (zie ook paragraaf 8.1). Boeren organiseren zich 'tegen de gemeenschappelijke vijand' of tenminste om samen sterker te staan tegenover markt en overheid, zoals deze deelnemer omschrijft:

Respondent: "Die specifieke groep heeft gezegd: 'We gaan onze krachten bundelen, dus we maken een gezamenlijk erf. Vooral vanuit de buitenkant, niet vanuit het letterlijk financiële bezit, fiscaal. En we gaan dat erf positioneren, zodat we onze eigen producten kunnen vermarkten, maar ook nieuwe gronden kunnen verwerven'. Aan een kan van de weg liggen hun erven en grond en aan de andere kant is het natuurgebied. Zij hebben gezegd: 'Als wij ons bundelen en zeggen wat wij voor meerwaarde leveren, kunnen wij misschien deze grond gaan pachten en bewerken met natte teelt of iets wat daarop lijkt'. Waardoor ze die grond wel kunnen verwerven en ze in omvang wel groeien."

Interviewer: "Maar extensiever?"

Respondent: "Ja, dat ze meebewegen met de verandering die toch bij hen komt te liggen. Dan gaan ze op zoek naar 'hoe kan ik een ander verdienmodel krijgen op die grond'? Dat zoeken naar een verdienmodel, daar zijn veel boeren mee bezig. Je kunt nieuwe gewassen gaan telen in een rotatieplan, dus een wisseling van verschillende gewassen. Daarvoor moeten ze ook zoeken 'wat kan ik dan telen, waardoor ik wel nog net zo veel krijg als voor mijn mais, aardappelen of wat dan ook?'"

Ook zijn koplopers zichzelf aan het organiseren om te laten zien wat er mogelijk is en om boeren de kans te geven om binnen heel Nederland te netwerken en ervaringen uit te wisselen:

"Dat is dus precies wat wij willen doen. Constant laten zien dat het wel kan, dat de wereld niet vergaat als je verandert en dat heel veel dingen wel mogelijk zijn. Want dat is natuurlijk echt een beetje het mankement van de grootschalige landbouw, dat ze allemaal geüniformeerd zijn. Zeker bij grootschalige veehouderij. Het zijn allemaal dezelfde stallen, zelfde fabrieken, dezelfde erfbetreders. Dus om dan wat anders te doen, dat is gewoon hartstikke eng. Dus wij laten juist – dat is een van onze hoofddoelen – zien dat het anders kan. En twee, boeren een nieuw netwerk geven, waar ze gewoon vrijuit vragen mogen stellen en waar dat oké is. [...] Heel veel boeren durven niet zoveel dingen te vragen. Dat is echt wel iets wat we proberen te stimuleren. Af en toe lukt het en dat is dan geweldig. We hadden pas een bijeenkomst met iets van veertig boeren over 'kalfjes bij de koe'. Iedereen begon dan met een verhaaltje van hoe geweldig het allemaal wel niet was. Totdat eentje zei: 'Maar het is toch hartstikke moeilijk, want ik ben ermee gestopt na tien jaar.' En toen opeens durfde iedereen te zeggen: 'Ja, maar dat heb ik ook en dit ook.' En toen ging het opeens over hoe je met die problemen omgaat. Dat zijn mooie gesprekken."

Aan de andere kant observeren de geïnterviewden een polarisatie onder de Nederlandse boeren. De observaties gaan van gedachten niet durven te uiten, over uitgesloten worden in de lokale boerengemeenschap, tot bedreigingen van individuele boeren. Hierin lijken jonge boeren geen uitzondering te zijn en geldt het zowel voor gangbare boeren die instemmen met een deel van het overheidsbeleid, maar ook voor koplopers.

"Als je je bij [een organisatie die staat voor duurzame landbouw] aansluit, wordt dat niet altijd door buurboeren in dankbaarheid afgenomen. En dan opeens doe je een uitspraak en dan vind je de burens niet meer goed genoeg. [...] waren het vooral onze grotere boeren. Dus degene die echt nog gangbaar zijn, maar wel zeggen: 'Jongens, deze landbouw kan eigenlijk niet meer.' Die werden echt door Farmers Defence Force gebeld, van: 'Wat doe je nou? En wil je je kop eens houden? En ga eens weg daar.' [...] Wat van die grotere boeren zijn ook later afgehaakt. Die vonden het toch wat te veel, alsof ze tussen twee vuren in zaten. Want het is best lastig als je grootschalig bent, om achter een boodschap te staan, van: 'We moeten minder dieren.' Maar dat is wel echt iets wat we hardop zeggen. En dat is toch gewaagd binnen landbouwkringen."

De respondenten vertellen ook dat de concurrentie onderling onder boeren kan toenemen als meerdere boeren nevenactiviteiten opstarten of aan de slag gaan met korte ketens:

"Er zijn ook altijd natuurlijk mensen [andere boeren in de buurt] die zeggen: 'Dat is allemaal leuk, ik kan je allemaal wel vertellen dat het hosanna is en leuk, maar als jij hier in de buurt komt zitten dan word je misschien wel een concurrent van mij.' Want er komen tal van bed and breakfasts. Kijk, een boer maakt een product, maar van zoiets moet jij net iets kunnen bieden wat een ander niet heeft en dan blijf je in de markt. Het moet iets extra's zijn en dat mensen dat rondvertellen."

"Ik ben nu bezig om een label op te richten, een overkoepelend stickertje dat je kunt plakken op alle boerenproducten die uit [dit gebied] komen. Dan zie je toch aarzeling om wel of niet met elkaar samen te werken. Hier in de omgeving zie je veel boeren die begonnen zijn met hun eigen product te vermarkten of kaas maken. Dan zie je toch dat ze het niet zo gewend zijn om samen te werken. De boer is eigenlijk heel erg alleen. Ook al heb je die coöperaties en de ZLTO. Je bent niet elkaars concurrent. Doordat er nu meer korte ketens ontstaan, krijgen ze meer het gevoel dat ze concurrent zijn. Dus het delen van elkaar. Vroeger stonden ze allemaal in een coöperatie bij elkaar, maar omdat ze nu meer hun eigen mannetje moeten staan... Ik denk dat ze het nodig hebben om meer bij elkaar te komen, maar ze gaan nu meer van elkaar af. Want ja: 'Ik wil mijn kaas verkopen en jij ook.'"

Het fenomeen van meer concurrentie onder boeren speelt vooral lokaal en kan het gevoel versterken dat boerentradities en de invloed van boeren op het platteland afnemen (zie ook paragraaf 4.7).

7 Fysieke omgeving

De dimensie fysieke omgeving omvat ervaren en verwachte veranderingen in de praktische en materiële sfeer, dit gaat bijvoorbeeld om wijzigingen in het fysieke karakter van het landelijkgebied, het landschap in de directe omgeving of om het eigen erf. De impact van de veranderingen in de fysieke omgeving wordt zowel ervaren op individueel, gezins- als gemeenschapsniveau.

Uit de interviews blijkt dat boeren op verschillende manieren geraakt worden door voorziene dan wel ervaren veranderingen in de fysieke omgeving. Meestal gaat het om gevoelens van dreiging of angst, onzekerheid, onbegrip en onvermogen in relatie tot een of meerdere van deze vier facetten:

1. Tegenstrijdige toekomstbeelden – Welke veranderingen verwachten boeren?
2. Impact op eigen erf – Hoe verwachten boeren dat hun eigen erven eruit komen te zien?
3. Relatie met de fysieke omgeving – Welke rol spelen boeren in de vormgeving van de fysieke omgeving?
4. Identiteit – Hoe houdt de fysieke omgeving relatie met de identiteit als boer en de identiteit als boerengemeenschap?

Een terugkerende reactie was dat veranderingen in de fysieke omgeving op dit moment lastig te voorzien zijn en dat veel boeren hier waarschijnlijk niet bewust bij stilstaan. Tegelijkertijd bleek uit de antwoorden ook dat de leefomgeving van boeren een essentieel element is in hun bestaan en de keuze om boer te zijn.

"Komt er een leegloop, misschien wel een leegstand? [...] Als je echt direct op het boerenerf of het boerenlandschap kijkt, denk ik dat heel veel boeren daar op dit moment nog niet echt zicht op hebben hoe dat gaat veranderen, omdat ze zoiets hebben van: 'Teelt, hoe dan? Hoe reëel is het?'"

"Ik denk echt dat het voor deze vragen best wel vroeg is, omdat we het ook gewoon nog niet weten. Ja, we weten hoe het ideaalplaatje eruitziet van alle beleidsmedewerkers, alleen ik denk niet dat dat hetzelfde plaatje is als wat de boeren en tuinders op dit moment hebben."

7.1 Tegenstrijdige toekomstbeelden

De fysieke omgeving van boeren verandert aldoor, de landbouwtransitie probeert hierop in te spelen door bij te sturen in de snelheid en richting waarop deze verandering plaatsvindt. Voor boeren lijkt dit te resulteren in ervaringen van onzekerheid, onduidelijkheid en dreiging. Een deel van deze ervaringen is te duiden in de tegenstrijdigheid die er lijkt te zijn tussen drie mogelijke toekomstbeelden.

Het eerste toekomstbeeld lijkt ingegeven door de verwachting op basis van de historie en de markt. Dit toekomstbeeld wordt gekarakteriseerd door schaalvergroting, waarbij de kleinere boeren uitgekocht zullen worden, er minder diversiteit zal zijn aan gewassen en productiewijzen en met name technologische innovatie zal moeten zorgen voor verduurzaming.

"Schaalvergroting lijkt onvermijdelijk, het sentiment bij veehouders lijkt toch te zijn dat er meer stallen bij zullen komen."

"Wat er nu aan de hand is [dat] veel melkveehouders stoppen. Die grond wordt verhuurd aan intensieve akkerbouw en boompjes- en struikjestelers. Wat doet dat met het landschap? Dat gaat er heel anders uitzien. De grond wordt intensief gebruikt. Boompjes en struikjes worden veel bespoten. [...] Op korte termijn denk ik dat er veel in het landschap gaat veranderen in die richting. [...] Rond X zit best veel intensieve veehouderij. De boeren die groot zijn, die blijven groter en groter worden. Er zit nog maar een varkensboer in Y, die in het aangrenzende dorp een stoppende varkenshouder heeft uitgekocht. Die blijft wel voor hem werken. Ik denk dat de bedrijven die groot zijn nog groter gaan groeien en dat je een groep hebt die stopt en zoekt naar een herbestemming van het land."

"De machines worden groter, je moet steeds efficiënter werken, de melkprijzen en de vee prijzen [...] laat je over aan een markt. Je moet weer gewoon concurreren op kostplaatje en dan moet je gewoon efficiënter werken. Als je dan kijkt naar natuur en landschap, die zet je naar je hand, als je daar niet van kunt eten. Daarom zeg ik ook weleens: 'Een keer in die transitie als we die kant uit willen, dan moet er wel wat meer voor komen anders dan gaat onze boer dat niet redden.' Je kunt niet groen doen als je rood staat."

"Ik ben bang dat het nu alleen maar gaat over gewoon KDW's. Dus ik ben bang dat er een kaalslag gaat plaatsvinden. Dat we straks alleen maar de grote, economisch sterke boeren overhouden die nu al het bedrijf aan het voorbereiden zijn van: 'Bij mij draait het economische vlieg wiel prima. Mijn eigen vermogen is op orde. Ik kan straks die, die, die boer erbij kopen. Ik ga gewoon schaalvergroting doen en nou dan maak ik van die vijf hectare een natuurgebiedje. Is de wethouder ook weer tevreden.'"

Het tweede toekomstbeeld lijkt ingegeven door de wens voor natuurinclusieve interpretatie van duurzaamheid, waarbij technologie minder centraal staat en er meer ruimte is voor water en natuur en verwildering van het landschap. Dit wordt door sommigen gepresenteerd als de wenselijke toekomst, maar door anderen juist ervaren als achteruitgang en/of een geforceerde leegloop van landbouwgebied. Hierbij hoort de verwachting dat het landelijk gebied zal veranderen in een omgeving waar er voor mensen en specifiek boeren weinig ruimte is.

"Ze zijn bang dat er heel veel opgeslokt wordt door de natuur."

"Teruggaan gaat niet en we hoeven ook niet terug [...] als ik ook zie dat goede landbouwgrond afgegraven wordt voor natuur. Dat is onomkeerbaar en daar maakt mijn, jouw boerenhart zich ook zorgen over, dat we die stroom weer willen laten meanderen. [...] dertig jaar geleden toen was alles natuur en toen moest alles herverkaveld worden. Het moest strak en lijn en afwatering. Nu gaan de hele natuur en het hele milieu een ommekeer maken."

"Dat heeft te maken met mensen [van buitenaf] die een heel ander beeld hebben van hoe het platteland eruit moet zien. Het moet weer wild worden met de wolven en de beren. En de boeren moeten zich maar redden. Dat is echt een stroming. Die spanning die voelen boeren ook. Dan zeggen ze ook: 'Maar die wolf wordt ingezet om ons te verwijderen van het platteland.' [...] Dat heeft ook heel veel impact, waarom willen ze ons beslist kleiner maken en extensiever maken?"

Het derde toekomstbeeld lijkt ingegeven door de regionale historie, namelijk een kleiner wordende agrarische sector en representatie van boeren in lokale en regionale besturen en een toename van het aantal mensen dat vanuit de stad naar de regio verhuist. Dit zorgt ervoor dat het belang van de boeren plattelandsbevolking minder vertegenwoordigd wordt, waardoor boeren een dreiging ervaren van overname van landbouwgebied voor stedelijke doeleinden zoals huizenbouw, toerisme, garageboxen, datacentra en energieopwekking.

"Iedereen wil wel iets met dat buitengebied [...] die claim op grond is echt wel van deze tijd. Je ziet ook dat woonwijken steeds verder opschuiven."

"We hadden vorige week toevallig de uitnodiging van de gemeente om te komen kennismaken op het gemeentehuis, met 300 mensen die allemaal vorig jaar er zijn komen wonen [...] allemaal om te wonen en wat ruimte te hebben."

"Want als ik kijk in mijn gemeente bijvoorbeeld hoeveel bed and breakfasts erbij gekomen zijn, ja dat is een overdaad."

"Ja, dat [wachten op besluitvorming] geeft veel frustratie en onmacht. Je hebt hier bijvoorbeeld ook veel nertshouders, die allemaal moeten stoppen. Die kunnen ook heel weinig met hun percelen en hun erf. Ze mogen er bijna niets op ontwikkelen. Wat zie je dan? Er komen veel garageboxen, want dat mag dan wel."

Kort gezegd zijn de toekomstbeelden van de fysieke omgeving ambigue, omdat er zowel vanuit de overheid, de sector als lokaal tegenstrijdige signalen worden gegeven over welke kant we opgaan en waar de mogelijkheden liggen.

"Laat wat mij betreft die transitie maar komen, maar alsjeblieft vanuit een visie op een krachtige leefomgeving waar voedsel een onderdeel van is [...] ik heb genoeg duidelijk gemaakt dat ik daar zorgen over heb."

7.2 Impact op eigen erf

Er is veel onzekerheid over hoe de bedrijfsvoering zal veranderen en hoe boeren een redelijk rendabel bedrijf kunnen behouden, is dat met veeteelt, of met campings, zorgboerderijen of boomkwekerijen? (Zie ook paragraaf 6.2.) Hier zullen op bedrijfsniveau veel materiële veranderingen van afhangen.

"We zijn nu bezig met stikstof. Dan moet je de stal aanpassen. Maar de Kaderrichtlijn Water komt eraan, en het [7^e] Actieprogramma [Nitraatrichtlijn]. Dat zijn allemaal effecten of zaken die effect hebben op jouw boerenerf."

Naast onzekerheid is er soms ook op bestuurlijk niveau te weinig daadkracht om herinrichting en herbestemming te faciliteren, met mogelijk nadelige gevolgen voor het buitengebied:

"Wat je in Brabant wel heel erg ziet, is dat er op dit moment nog veel leegstaande gebouwen zijn van gestopte boeren of tuinders. En daar nog geen herbestemming voor gevonden is. Hier in Brabant zijn we ook heel alert op criminele activiteiten. Vaak durven boeren de bebouwing niet te slopen, want ze denken: 'Als we nog een vergunning moeten hebben of we willen nog iets van de gemeente, dan is dit ons wisselgeld. Dan kunnen we dit nog inbrengen. Als wij het al slopen, dan zegt de gemeente wij hoeven niet meer zo nodig.' Dus er is ook wel serieus kans op een bepaalde verloedering of criminalisering van het buitengebied. [...] Dus daar zijn wel zorgen over."

Sommige boeren hakken al wel de knoop door en besluiten om te stoppen en het land te verkopen of te verhuren. Ze blijven dan wel vaak wonen op het erf, maar verhuren het land en of de stallen aan naburige boeren.

Een van de ontwikkelrichtingen voor de landbouw vanuit beleid is natuurinclusieve landbouw en extensivering. Met vergaande gevolgen voor de inrichting van erven en het buitengebied. Boeren lijken in hun keuze voor natuurinclusieve landbouw of natuurbeheer geremd te worden door angst voor financiële consequenties en onzekerheid over de haalbaarheid. De uitzonderingen hierop lijken koplopers die voor een specifieke en/of lokale markt produceren en al eerder een drastische verandering hebben gemaakt. Zij kijken optimistischer aan tegen de noodzaak om verdere veranderingen door te voeren.

"In regio X zitten ook boeren die zeggen: 'Het moet vernat worden. Wij gaan kijken of we met natte teelt kunnen gaan werken en dan gaan we kijken of we dat kunnen koppelen aan biobased bouwen en daarmee onze afzet realiseren.' Dan creëer je weer andere grondstoffen. Maar het is wel allemaal heel onzeker. Het gevoel is van, je staat op een soort wankel evenwicht."

"Ik denk niet dat er al heel veel veehouders of boeren zijn die zeggen: 'Dan ga ik eens overal boompjes planten.' Want je zit met een stukje efficiency nog steeds in je hoofd. En alles wat er veranderen moet, zal moeten worden betaald. Ik denk dat de mensen daar heel erg duidelijk in zijn van: 'We willen diensten leveren als landbouw, we willen ook best wel wat landschapsveranderingen aanbrengen, maar dan moet het ook duidelijk en concreet zijn en het moet betaald worden' [...] je hebt land gekocht voor 125.000 euro per hectare en 30 procent kan je straks niet gebruiken omdat het rondom de sloten ligt bij wijze van spreken [...] wie gaat dit betalen?"

"Ik denk dat boeren bij uitstek degenen zijn die [...] landschappelijke waarde kunnen versterken en daarmee ook de ecologische context voor het gebied echt weer kunnen versterken. Maar ja, dat is nou net iets wat een beetje tegen de primaire neoliberale markten ingaat, want het draagt niet direct bij aan verkoopbaar voedsel. Dus dat gaat gewoon niet betaald worden door mensen uit productprijzen. Dan is denk ik een systeem van bijmengen nodig, dat duurzaam geproduceerde producten verplicht voor een bepaald percentage opgenomen moeten worden in de standaardproducten, net als bij biobrandstoffen. In die hoeveelheden niet. Wel in de niche-boeren die het nu al doen, maar dat krijg je nooit opgeschaald naar tienduizenden boeren."

7.3 Relatie met de fysieke omgeving

Boeren zijn van elkaar afhankelijk in de mogelijkheden die ze hebben om hun bedrijfsvoering te veranderen of door te zetten, maar ze concurreren ook met elkaar om mogelijk nieuw vrijkomende gronden. Een gezamenlijk besluit in de regio lijkt lastig, mede omdat de samenstelling van de plattelandsbevolking verandert, de claim op de ruimte toeneemt en omdat grote bedrijven een steeds dominantere positie en machtsrelatie hebben ten opzichte van kleinere boeren.

"Het heeft er misschien ook wel mee te maken dat je steeds meer verweving krijgt van stad en platteland. Vroeger had je natuurlijk echte boerencommunity's op het platteland en er kwam eigenlijk niemand van buitenaf bij. Of het was een collega-boer of -boerin. En nu zie je steeds meer plattelandsbewoners die niet boer zijn. [...] Dus dan staat die gemeenschap onder druk, want ineens zijn de spelregels veranderd."

"Bij regio X zijn er boeren die tegen de natuurgrond aan komen te zitten, die dus erg vernat gaat worden. Door die vernatting kunnen ze hun landbouw niet meer uitvoeren. Die zijn heel kwaad, want ze voelen zich aan de kant gezet en de waarde van hun grond gaat erg naar beneden. Ze zitten klem. Want ga jij je bedrijf maar eens verhuizen. Dat gaat hem niet worden. Er zit veel boosheid. [...] Bij een grote groep heerst er onmacht, je hebt de groep die zich er niet zo druk over maakt en je hebt voorlopers. Die stoppen er veel energie in, maar lopen er ook tegen aan dat het niet snel genoeg gaat of niet meebeweegt."

Ook sommige bewoners van het platteland die zelf geen boer zijn, zijn bezorgd over deze ontwikkeling. Zij zijn met name bang dat het karakter van het gebied en landschap verandert door stoppende boeren of boeren die veel nevenactiviteiten opnemen in hun bedrijfsvoering. Volgens een van de respondenten is *"het landschap gevormd door de boeren in de buurt. Die hebben daar de context gemaakt voor de lokale ecologie"*. Er zijn ook zorgen over of boeren, en met name kleine boeren, nog wel genoeg zeggenschap hebben over de besluitvorming in de lokale omgeving. *"Een belangrijke sociale impact is de invloed van de boeren op samenleving vroeger en nu. Waarbij boeren vroeger heel veel in het dorpsbelang of in een kernbestuur zaten en daarom een belangrijke invloed op het gemeenschapsleven van lokale gemeenschap hadden. Door het teruglopen in aantal boeren zie je dat [deze invloeden] teruglopen."*

Ook het verschil in bestemming, en daarbij horende verwachtingen, heeft invloed over hoe de verandering van de fysieke omgeving vormgegeven kan worden en ervaren wordt.

"En dan de zorg 'hoe komt de natuur eruit te zien?' Want vraag een boer wat natuur is, dan krijg je een andere definitie dan van een Natuurmonumenten. Want er zijn ook boeren die zich ergeren aan bossen die niet onderhouden worden, terwijl dat soms een bewuste keuze is, maar dat zien ze daar dus anders. Wij zitten vlak tegen het Brabants Landschap aan en die laat de distels gewoon groeien. Daar hebben wij last van, maar dat is wel natuur en iedereen vindt dat helemaal geweldig. Dus daar zit wrijving. Als dat natuur is van 'verwaarlozen en laat de boel de boel' dan hebben de boeren daar moeite mee, want dat past niet."

"Dat een koeienhouder zegt van: 'Ik wil het water vasthouden', terwijl de boomkweker zegt: 'Nee, ik wil ervan af.' Dus daar moet je toch meer de samenwerking gaan zoeken en dat gebeurt gelukkig ook wel, maar het zijn wel lastige processen."

De partijen die er financieel het sterkst voor staan, hebben de meeste mogelijkheden om te profiteren van de transitie. Ook voor de boeren die besluiten dat ze niet meer mee kunnen gaan in de huidige veranderingen staat met name de financiële compensatie centraal en zijn overwegingen over wat er op dat land gaat gebeuren en welke consequenties dat heeft voor het landschap en de fysieke omgeving minder belangrijk. Dit heeft niet alleen consequenties voor hun land maar ook voor de mogelijkheden zijn op de omliggende landen om natuurwaarden te herstellen.

"Wij zijn steeds erg nauw in gesprek met een buurman, die gestopt is. Wij proberen elke keer aan te geven wat de waarde is van de manier waarop wij als kringloopboeren het landschap beheren. Enerzijds zegt hij: 'Ja, dat willen we heel graag, we willen niet alleen maar boompjes hebben die bespoten worden.' Als je concreet met hen om tafel gaat zitten van: 'Oké, kun je ons dan voor de lange termijn grond geven, zodat we er kruidenrijk grasland en zo op kunnen zetten?' Dan zie je dat ze toch maar heel voorzichtig bepaalde percelen afgeven en het meeste aan de hoogste bieder geven. Die stoppende boeren zijn wat dat betreft niet zo met die verandering bezig."

"Ik ben ervan overtuigd dat vijftien procent van de boeren, die dat economische spelletje supergoed snappen die denken altijd in geld. We zitten in een systeem waarin dit soort mensen succes heeft. De [transitie] beweging die ik nu zie, is dat het eigenlijk alleen maar versterkt."

Tot slot is er ook niet altijd de mogelijkheid om je openlijk uit te spreken tegen de positie die bepaalde boeren verkrijgen (paragraaf 6.3). Dit zorgt ervoor dat boeren zowel op bestuurlijk niveau als in de boerengemeenschap waar ze deel van uit maken niet de mogelijkheid ervaren om invloed uit te oefenen op de veranderingen van de fysieke omgeving die er plaatsvinden, zoals de aanbouw van nieuwe stallen.

7.4 Identiteit en het landelijk gebied

De kritiek en zorgen die men uitte over de manier waarop de fysieke omgeving verandert, zijn uiteenlopend, maar de betrokkenheid bij de veranderingen van het landschap is gedeeld. In het uiten van de zorgen refereert men vaak aan de regionale identiteit of aan de identiteit en de betekenis van het boer zijn, beide zijn gekoppeld aan het landschap. De identiteit is namelijk afhankelijk van welke waarden er op het platteland worden gecreëerd, wat de samenstelling is van de bevolking en wat de relaties tussen bewoners, boeren en de algehele voedselomgeving zijn.⁴

"Onzekerheid. En ook wel onbegrip. Na de oorlog toen was het motto 'nooit meer honger'. Dus boeren wisten, wij moeten gaan produceren en wij snappen ook waarom."

"Als ze het gaan hebben over dat koeien die buiten lopen ook voor emissie zorgen en dat ze daar ook op gaan sturen. Dan krijg je op een gegeven moment koeien binnen een stal. Waar gaat het naartoe? Ik heb wel gezegd: als wij de koeien niet meer buiten kunnen doen, dan hoeft ik ook niet meer te boeren [...] want dan geniet je niet van het buiten zijn en je wil het beste voor de koeien."

"Ik ben bang dat we straks alleen maar de grote, economisch goed sterke boeren overhouden [...] dat zijn niet de boeren waar de bijzondere lokale producten gemaakt gaan worden. Dat zijn niet de boeren waar mensen naartoe kunnen om hun voedselpakket op te halen voor gewoon een tas met groente. Dat zijn niet de plekken waar je naartoe gaat om een wandeling te maken over het erf. En dat is voor mij eigenlijk de meerwaarde. [...] de echte meerwaarde van het boerenbedrijf zit in de maatschappij plekken bieden voor het ontmoeten, van rust, van seizoenen, van leven, van afhankelijk zijn van water voor groeien, diversiteit van smaken, diversiteit van producten maken."

⁴ Voedselomgeving betekent hier de fysieke omgeving die voortkomt uit de productie, verwerking, verkoop en consumptie van voedsel.

Het feit dat er noodzaak is tot heroverweging van de identiteit is tegelijkertijd een zorg en een mogelijkheid.

"De boerenbedrijven die zijn naast voedselproducent ook drager en dat moeten we ook weer herontdekken hoor, we zijn het als boerenwereld ook een beetje kwijtgeraakt, maar ook drager van regionale identiteit. Het landschap is gevormd door de boeren in die buurt. Die hebben daar de context gemaakt voor de lokale ecologie. Dat we die vervolgens ook weer en masse om zeep helpen is even iets stoms wat we gedaan hebben in de afgelopen 30 jaar, maar dat kunnen we weer op het paard, dat kunnen we weer op de wagen tillen. Als we dat willen."

8 Procesmatige dimensie

Deze dimensie gaat in op het verloop van het proces van de transitie van de landbouw en, specifiek, wat het verloop van het proces met boeren doet. De transitie van de landbouw betreft namelijk niet alleen een verschuiving van een inhoudelijk accent, maar betreft ook het vormgeven en uitkristalliseren van de transitie(proces) zelf. In de interviews bleek ook dat veel van hoe men iets ervaart en hoe men wordt geraakt, gekoppeld werd aan hoe het beleid wordt vormgegeven en hoe het transitieproces verloopt. Zo bleek uit de antwoorden op de vraag 'Wat komt er het eerst naar boven als je aan de transitie van de landbouw denkt? Kun je dat in drie tot vijf woorden typeren?' dat veel van de termen die werden genoemd, gekoppeld kunnen worden aan hoe het proces verloopt (zie figuur hieronder). Naast het verloop van het proces gaat dit hoofdstuk in op de rol van andere partijen, de zorgen die men heeft over het eindresultaat en wordt dit hoofdstuk afgesloten met een paar ontwikkelingsrichtingen zoals respondenten deze noemden.

Figuur 1 WordCloud van de antwoorden op de vraag 'Wat komt er het eerst naar boven als je aan de transitie van de landbouw denkt? Kun je dat in drie tot vijf woorden typeren?' Hoe groter het lettertype, des te vaker is het antwoord genoemd.

8.1 Proces transitie verloopt ingewikkeld

De vormgeving van het beleid rondom de transitie van de landbouw en de wijze waarop het proces verloopt, ervaren boeren als 'zeer ingewikkeld'. Verschillende redenen worden aangegeven waarom ze het als zeer ingewikkeld ervaren.

Transitie voelt opgelegd

Een belangrijk aspect is dat de transitie 'opgelegd' voelt en dat er daarom ook veel weerstand is. Er wordt aangegeven dat het gevoel leeft dat er 'over' boeren wordt gesproken wordt in plaats dat er 'met' boeren wordt gesproken:

"Misschien is ook wel de kern dat deze transitie niet ontstaat vanuit een dialoog of vanuit een gelijkwaardig niveau, maar heel erg opgelegd voelt. En dan krijg je automatisch verzet. De Roos van Leary, autoritair leiderschap dat roept verzet op. En dit is echt van bovenaf opgelegd."

Een ander belangrijk aspect aan het 'opgelegd voelen' is de inbreuk die het beleid maakt op hoe boeren moeten boeren. Men ervaart dat het beleid zich nu ook bemoeit met de uitvoering en het boerenvakmanschap.

"En ik denk wat ook het verschil is, dat het in het verleden ging over beleid en nu gaat het ook veel meer over dat beleid zich bemoeit met de uitvoering. Dus de manier waarop jij moet boeren. En ja, boeren en tuinders zijn ondernemers en je wordt ondernemer omdat jij zelf aan het roer wil staan. En dat maakt het ook wel heel lastig."

Korte termijn, zwalkend en tegenstrijdig beleid

Verder wordt aangegeven dat boeren het huidige beleid ervaren als korte termijn en ad hoc, terwijl ze behoefte hebben aan perspectief en een visie op de lange termijn. De boer als ondernemer heeft het nodig om op de lange termijn te weten wat de richting is. Dit gaat niet goed samen met een politieke cyclus van vier jaar.

"Als je het boeren vraagt, die wijzen natuurlijk graag naar de overheid, want ze kunnen niet zwemmen, dat ligt aan het water en dat is van de overheid. Maar waar we wel een beetje mee zitten, is een beetje de kortetermijnvisie. Als wij hier een nieuwe stal bouwen dan is het voor dertig jaar dat hij afgeschreven wordt, terwijl de politieke keuzes gaan iedere vier jaar. Ik zie het dan vooral plaatselijk in de gemeente. Daar kan ik geen beleid op ontwikkelen en mijn ondernemers kunnen daar niet op ondernemen. Want soms wijst de gemeente dat gebied aan voor landbouwontwikkeling en dan vier jaar later is het toch weer een ander gebied."

Ook vindt men dat de spelregels veranderen en de overheid zwalkt in haar beleid of dat beleid over elkaar heen tuimelt, waarbij integrale gebiedsprocessen soms ook ingehaald worden door top-downbeleid van een hogere overheid. Respondenten benoemen in dit kader ook de Stikstofkaart die minister Van der Wal naar buiten bracht.

"Het heeft hen nogal overvallen natuurlijk, dat kaartje, die tekening. Terwijl, naar ik begrijp, ook in heel veel gebieden al allerlei overleggen liepen en er werd al van alles georganiseerd. En dan komt ineens de minister met zo'n kaartje daaroverheen. Dat heeft natuurlijk nogal wat kwaad bloed gezet. [...] Het zette de dingen ook erg op scherp natuurlijk."

Moeite met manier van communiceren

Versillende respondenten benoemen de wijze waarop er gecommuniceerd wordt als hetgeen wat er nu aan schort. Daarbij gaat het om goed aansluiten bij de belevingswereld van boeren, dezelfde taal spreken, inleven in de situatie van de boer, luisteren en oprecht aandacht hebben voor wat boeren zeggen et cetera.

"Maar je moet [als ambtenaar] niet te snel bij de luistermodus weggaan nee, luisteren is een vak. En wat hoor je, wat hoor je niet? Dat met meerderen in gesprek brengen. Dat geduld hadden ze niet, want het moest meteen naar de deskundigen en dat waren mensen die gestudeerd hadden. Zij niet. Dat mechanisme voelde ik. Maar ik kon het niet in gesprek brengen, het werd niet verstaan."

Ook kwamen voorbeelden langs waarbij wel aandacht is voor de communicatie en elkaar weten te vinden door elkaars taal te spreken:

"Ja, want net ging het daar ook al een beetje over 'praat een adviseur of een overheid de taal van de boer?' Nou ja, heel vaak niet natuurlijk. Ik denk wel dat het verandert. In provincie X hadden ze bijvoorbeeld een agrocoach. Deze heeft de ambtenaren die met het plan landelijk gebied aan de slag moeten komend jaar, getraind. Hoe denkt die boer en hoe kom je nou een boerenerf op? Kom je zo van: "Dit wordt jouw toekomst en huppakee, allemaal mee." Of ga je gewoon even het gesprek aan van: "Vertel eens, wat voor bedrijf heb je, waar ligt een stukje historie?" Ja, het kost misschien een uur langer, maar daardoor krijg je mensen wel beter mee in een bepaalde transitie. Want die ambtenaar denkt: "Dit is de opdracht, we gaan." En die boer denkt: "Ho effe, dit is mijn eigendom. Wie zegt dat ik naar jou moet luisteren?" Dus dat is wel een stukje wat meegegeven kan worden misschien van, ja, ook bij transitie is die taal van die boeren. Dat wil niet altijd zeggen dat je met iedereen mee moet praten, maar weet nou gewoon van elkaar hoe de vork een beetje in de steel zit en ga ook met de menselijke maat om met die boer."

Anderen aspecten die nog genoemd worden wanneer wordt gesproken over het verloop van het transitieproces, is dat ervaren wordt dat met name de landbouwsector aan de beurt is en dat er minder naar andere sectoren wordt gekeken. Men ervaart dat er veel van de problematiek op het bordje van de boer komt. Ook wordt geuit dat men moeite heeft met de snelheid waarmee er nu wijzigingen moeten plaatsvinden. Belangrijke kanttekening daarbij is dat er ook een heel andere mening heerst, namelijk dat er zorgen zijn of het beleid wel snel genoeg gaat, kijkend naar klimaat-, bodem- en biodiversiteitsproblematiek. Deze mening wordt met name geuit door koplopers van natuurinclusieve landbouw.

De vraag adresserend – wat zie je nu door de transitie of als gevolg van het verloop van het proces nu gebeuren bij boeren –, wordt duidelijk dat er heel veel weerstand en protest en actiebereidheid is onder boeren. Veel boeren zijn boos, ervaren een bepaalde mate van onrecht en voelen zich onjuist bejegend, juist door hoe het proces verloopt. Daarnaast wordt duidelijk dat koplopers op dit moment heel erg druk zijn, ook met de media. Anderzijds wordt gemeld dat sommige boeren juist passief worden en stil blijven zitten afwachten (zie ook hoofdstuk 4 en 6). Ook wordt opgemerkt dat zelfs gematigde boeren nu opstandig worden en met de vuist op tafel slaan. Voor sommigen voelt het alsof er een soort oorlog aan de hand is. In algemene zin valt op dat meer respondenten (onbewust of bewust) gebruikmaken van oorlogsmetaforen:

"Ja, pas zei een boer tegen mij, het is eigenlijk oorlog voeren zonder te vechten, maar wij sneuvelen eronder."

8.2 Rol van andere partijen in transitieproces

Ook andere partijen dan de boeren hebben een rol in dit transitieproces. Denk daarbij aan supermarkten en consumenten, maar ook aan de media en belangenorganisaties. De wijze waarop zij die rol vervullen of niet vervullen, heeft ook invloed op hoe boeren het transitieproces en daarmee ook de sociale impact ervaren. Eerder werd al aangegeven dat boeren ervaren dat er wel veel naar de landbouwsector en boeren wordt gekeken, terwijl een gedeelte van de oplossing ook bij anderen ligt. Daarbij wordt met name ervaren dat er nog te weinig op consumenten en supermarkten wordt ingezet of dat deze actoren zelf ook meer of grotere stappen kunnen zetten. Ook wordt gevoeld dat de maatschappij en ook de consumenten 'oordelen' over de boeren, maar dat consumenten zelf veelal nog geen daad bij het woord voegen om bijvoorbeeld minder te vliegen of vaker biologische producten te kopen.

"Je zit dan met die tweestrijd. Dan denk je: 'Die consument, is die nog geloofwaardig of niet? Van de ene kant zeggen ze, jullie hebben groot gelijk en van de andere kant zeggen ze, ja wij gaan producten, biologische producten verbouwen, maar is die afzet er wel want er is nog geen toename in feite.' En dan zeggen ze: 'Ja, die consument die praat wel heel mooi, maar die gaat dagelijks naar de supermarkt en pakt wel het goedkoopste.'"

Opvallend is dat veel respondenten in negatieve zin over de rol van de media spreken in dit transitieproces. Men vindt dat de media te veel de polarisatie opzoekt en bijvoorbeeld ook weinig de dialoog laat zien.

"En journalisten proberen ontzettend veel die polarisatie ook te zoeken. We worden veel gevraagd: 'Wil je in een talkshow?' Maar dan zit je altijd in een discussie, nooit eens samen spreken over oplossingen. Journalisten die echt zoeken van: 'Hebben jullie ook boeren die bedreigd worden door andere boeren?' Die willen ze dan spreken. En soms proberen ze het via ons. Maar we hebben gewoon een kaart waar al onze boeren op staan, dus de boeren direct worden ook veel benaderd. [...] Het is me één keer denk ik gelukt om te zeggen: 'Zet nou niet die ertegenover, maar je wilt die, die ook gewoon vooruit wil.' En dan krijg je een gesprek over oplossingen. Maar meestal is het gewoon één van onze boeren tegenover Caroline van der Plas bijvoorbeeld. En dat wordt het een soort ongezellig debat."

Ook wordt gezien dat LTO zich in een moeilijke situatie zit. Er wordt onder andere opgemerkt dat het bestuur in een spagaat lijkt te verkeren en dat een deel van de achterban nu soms zoveel commotie veroorzaakt, dat bestuurders niet de ruimte voelen bepaalde richtingen op te gaan, omdat dan meteen hun positie ter discussie staat.

8.3 Zorgen om resultaat van het proces

Er worden verschillende kritische opmerkingen gemaakt over hoe het huidige transitieproces wordt vormgegeven vanuit overheidswege en of het er daadwerkelijk toe leidt dat de leefomgeving waardevoller wordt. Men vraagt zich af of de huidige maatschappelijke, juridische en politieke druk niet leidt tot harde keuzes waarbij bepaalde machtige spelers alleen maar machtiger worden. Er heerst angst dat jonge, innovatieve mensen de kans niet krijgen en innoverende boeren – juist gezien vanuit het perspectief van natuur, het nu toch ook afleggen waar je eigenlijk zou willen dat ze doorgaan.

"Ik ben ervan overtuigd dat vijftien procent van de boeren dat economische spelletje super goed snappen, die denken altijd in geld. Dat is hun taal. [...] En ja, we hebben nou eenmaal gekozen voor een economie waarin dat type mensen succes heeft. Als je succes meet in geld. [...] De beweging die ik nu zie, is dat het eigenlijk alleen maar versterkt. En dat alle aandacht om dit aan te grijpen als een kans om onze leefomgeving daadwerkelijk waardevoller te maken, die verdwijnt achter de grote juridische en politieke druk die nu gecreëerd is en wordt en daar doet onze huidige regering zwaar aan mee."

"Ik heb het gevoel dat er zulke harde keuzes gemaakt worden dat er ook mensen afvallen die wel omvang en een verdienmodel hebben. Bijvoorbeeld vanuit de Natura 2000-gebieden. Je hebt bijvoorbeeld de duinboeren, die in een andere regio zitten, waar veel jonge bedrijven bij zitten met heel mooie bedrijven en een goed verdienmodel. Die moeten stoppen vanwege de opgave met de natuur. Dus ik denk dat deze transitie ook andere stoppers kent, weer anders dan die je altijd hebt."

8.4 Ontwikkelingsrichtingen

Deze paragraaf adresseert niet zozeer hoe het proces wordt beleefd en welke impact dat heeft op boeren, als wel een aantal suggesties voor verbetering van het proces die respondenten noemden. Alhoewel dit verkennende onderzoek naar sociale impact met name wordt gedaan om te kijken of sociale impact een belangrijke factor is in de beleving van boeren en zo ja hoe, is de achtergrond ook welke aanknopingspunten informatie over sociale impact biedt om het transitieproces beter vorm te geven. Het lijkt daarom zonde om de suggesties die respondenten gedaan hebben, niet te adresseren.

Een van de suggesties die werd gedaan, is dat ook het ambtenarenapparaat in transitie moet. Dat de werkwijze en expertise niet altijd passen bij wat er speelt. Een andere suggestie is dat de regelgeving geschikter moet worden voor de kleinschalige boeren:

"Dat zie ik vooral heel erg, dat ambtenaren en ministeries en provincies nog helemaal niet door hebben dat als ze een transitie in gaan, ze zelf ook in transitie moeten. Dat ze met het huidige ambtenarenapparaat de transitie niet voor elkaar krijgen. En dat gaat ook onze grootste boodschap zijn bij provincies straks. [...] De inhoudelijke kennis. Dat ze veel flexibeler zullen moeten gaan zijn, om die transitie ook te versnellen. Je kan niet allemaal vasthouden aan hele starre trajecten, waarbij het twee jaar duurt voordat je een bestemmingswijziging erdoorheen hebt gekregen, terwijl je eigenlijk gewoon snel die boeren wil helpen verduurzamen. De boeren bij ons, voor wie de regelgeving al niet past, die lopen daar al heel lang tegenaan. Maar die zeggen: "Als we willen veranderen, dan moeten die ook echt mee. Je moet wat flexibeler gaan denken als boer, maar ook als ambtenaar." [...] Ik zie steeds meer welwillendheid, steeds meer het besef dat het moet. Dus dat is heel goed. En ik spreek heel veel ambtenaren die echt heel graag het verschil willen maken, maar er is ook heel veel onwetendheid. Ze hebben dan zoveel met conservatieve boeren gesproken, dat het erg moeilijk is voor deze ambtenaren dat ze echt goede keuzes gaan maken en niet weer kiezen voor die mestvergisters of niet weer voor dit of dat."

Een andere suggestie was dat er nu te veel een afrekencultuur is en een te nauwe focus op bijvoorbeeld de kritische depositiewaarde en dat het prettig zou zijn als er meer ruimte en vertrouwen wordt gegeven aan innoverende boeren:

"Durf heldere, duidelijke randvoorwaarden neer te zetten en knetterharde consequenties te geven als mensen het echt niet goed doen. Maar durf ook ruimte te geven zonder alles te willen controleren zoals de overheid nu steeds als reflex heeft."

Ook heeft men het idee dat er meer mogelijkheden zijn in de wetgeving dan nu worden benut. Een richting waaraan dan wordt gedacht is een ruilverkavelingswet nieuwe stijl:

"En ik vraag mij ook af, we hebben in Nederland altijd van die uitstekende wetgeving gehad: Pachtwet, ruilverkavelingswet, waardoor we voorliepen op andere landen. Dat heeft grote invloed gehad op onze agrarische ontwikkeling. Waarom kun je nou niet een soort ruilverkavelingswet ontwerpen waarmee je zorgt dat je voldoende grond in huis hebt, en zorgt dat je de bedrijven die te dicht bij die natuurgebieden zitten verplaatst naar een plek waar ze wel kunnen. Dat moet toch mogelijk zijn als je zoveel geld beschikbaar hebt?"

9 Conclusies en discussie

9.1 Conclusies

In dit onderzoek beogen we de variëteit van sociale impact van de landbouwtransitie op boeren te schetsen. Om zicht te krijgen op de variëteit van sociale impact worden de volgende onderzoeksvragen gehanteerd:

1. Uit welke verschillende dimensies bestaat sociale impact?
2. Hoe beleven directbetrokkenen de sociale impact per dimensie?

In een iteratief proces tussen theorie en empirie zijn we gekomen tot een vijftal dimensies die de sociale impact van de landbouwtransitie op boeren beschrijven, zoals weergegeven in onderstaand tabel. De vijf dimensies hebben ieder nog meerdere eigen facetten en redenen voor hoe boeren de dimensies beleven en welke emoties ze eraan verbinden. Deze paragraaf gaat hier per dimensie verder op in en belicht ook kenmerken van boeren die relevant zijn voor de verschillende belevingen per dimensie.

Dimensie	Vraag die centraal staat in dimensie (welke beleving heeft men hierbij?)
Existentieel	In welke mate ervaren boeren dat ze het leven kunnen leiden dat ze willen?
Psychologisch	Hoe wordt de mentale conditie van boeren beïnvloed?
Gedragsmatig	Op welke manier verandert het gedrag van boeren?
Fysieke omgeving	Hoe verandert de fysieke omgeving en hoe wordt dat beleefd door boeren?
Procesmatig	Wat doet het proces van de landbouwtransitie met boeren?

9.1.1 Existentieel

De existentiële impact op boeren kan worden onderverdeeld in vijf facetten: onzekerheid, perspectief, autonomie, identiteit en zingeving. Hoe en of een boer de facetten van de existentiële impact beleeft, varieert, maar het valt op dat op dit moment veel boeren te maken hebben met existentiële vraagstukken en daaraan overwegend negatieve emoties verbinden. Een deel daarvan is direct verbonden aan de landbouwtransitie en de verwachtingen die boeren hebben over de uitkomsten daarvan. Er lijkt weinig vertrouwen dat hun bestaan zekerder en hun toekomstperspectief aantrekkelijker wordt en ze zich (weer) baas op eigen erf voelen. Frankowski et al. (2021) gebruiken een bedrijfsmatig perspectief op verlies aan de ene kant die in dit onderzoek terugkomt in de combinatie tussen (bedrijfsmatige) onzekerheid en het ervaren van gebrek aan perspectief. Verlies zou acceptabel zijn als er binnen afzienbare tijd en met enige zekerheid een winstperspectief ontstaat door het aanpassen van de eigen bedrijfsvoering. Momenteel ervaren boeren in het algemeen het tegendeel, namelijk stilstand in ontwikkeling en investering van het eigen bedrijf.

Ook boerengezinnen worden door existentiële zorgen van de boer geraakt en zijn tegelijkertijd een vangnet voor de boer in kwestie. De partner, men spreekt meestal over de boerin, heeft (traditioneel) een bijzondere rol bij het signaleren van (psychische) problemen, het contact met de buitenwereld en het aandragen van oplossingen en ontwikkelrichtingen voor het bedrijf. Daarnaast is de boerengemeenschap van belang voor het existentiële welbevinden van boeren. Ook de gemeenschappen worden door de transitie geraakt, het teruglopende aantal boerenbedrijven bedreigt het voortbestaan van boerengemeenschappen en de sociaal-maatschappelijke invloed van boeren neemt af.

Er lijkt een verschil in beleefde en verwachte impact bij verschillende leeftijden. Dat heeft zowel praktisch-financiële redenen, maar is het vooral een kwestie van mindset. Boeren ouder dan 50 jaar zijn volgens de respondenten minder geneigd om risico's aan te gaan en opnieuw te beginnen en daarom meer geneigd om te stoppen of om 'het uit te zingen'. Daarnaast lijken de beperkingen van de transitie op het vlak van

natuur/milieu en de grote financiële risico's ervoor zorgen dat (jonge) boeren die eigenlijk niet hadden willen stoppen, toch opgeven.

Voor de koplopers in de duurzame landbouw spelen de existentiële vraagstukken minder dan voor boeren met gangbare bedrijven. Zij zitten minder met kwesties over zingeving en identiteit, sterker nog, ze zijn juist hoopvol met de richting die de transitie lijkt te nemen. Desondanks zijn er onder leden van deze groep ook zorgen over of de huidige politieke koers voor voldoende verandering gaat zorgen en voldoende aandacht heeft voor de kwaliteit van de leefomgeving.

De regionaal-historisch context speelt een rol bij in hoeverre boeren durven te uiten dat zij boer zijn. In gebieden met veel intensieve veehouderij zijn boeren eerder geneigd om zich te schamen en zijn ze terughoudender over hun beroep dan in regio's waar boeren minder conflicten met omwonenden kennen. Het lijkt gerelateerd aan het dominante type bedrijf dat in de regio gegroeid is binnen de regionaal-historische context.

9.1.2 Psychologisch

De psychologische impact van de landbouwtransitie op boeren ligt in het verlengde van de existentiële impact op boeren. Sommige individuen en gezinnen worden harder getroffen of zijn door omstandigheden psychisch vatbaarder voor hevige gevolgen van de landbouwtransitie op het geestelijk welzijn. De vormen die de psychologische impact kan aannemen, variëren van lamgeslagenheid tot zelfmoord. De psychologische impact op boeren komt volgens de respondenten met name voort uit meerdere ingrijpende wijzigingen in regels. Dit heeft ook in het verleden tot hoge psychische nood bij boeren geleid. Een aanvulling op dit patroon komt van de koplopers, die juist het gevoel hebben door het maatschappelijk-politiek momentum van de transitie kansen te moeten grijpen. Dit lijkt een positieve ontwikkeling als iemand mee kan liften met het momentum, maar er schuilt ook een kans in op een burn-out. Zoals bij de gangbare boeren is ook die kans afhankelijk van de personen in kwestie en hun omstandigheden. Wat volgens de respondenten wel is veranderd ten opzichte van vroeger is dat men onderling opener is over mentale klachten en vooral jonge boeren eerder een coach inschakelen om met psychologische, existentiële en bedrijfsmatige uitdagingen om te gaan.

9.1.3 Gedragmatig

De dimensie over gedrag heeft twee niveaus. Aan de ene kant gaat het om (verwachte) verandering van gedrag als resultaat van veranderingen in bijvoorbeeld regelgeving of spelregels in de markt. Boeren zijn gewend om hun handelingen hierop aan te passen, maar tegenwoordig ervaart de meerderheid de (verwachte) gedragsverandering echter als dwang om te voldoen aan onsamenhangende regels die onvoldoende inspelen op de boerenpraktijk. De toekomst van een bedrijf hangt af van in hoeverre een boer de som van (verwachte) gedragsveranderingen kan en wil dragen, tenzij er uiteraard andere wettelijke of persoonlijke redenen zijn. Grofweg kunnen boeren ervoor kiezen om zo lang mogelijk op de huidige manier door te gaan, om te veranderen en te investeren in een aangepaste bedrijfsvoering, om een nevenactiviteit op te pakken naast hun huidige bedrijfsvoering of om te stoppen. De boeren die doorzetten, voelen wel sterkere druk dan voorheen om te blijven ontwikkelen, zeker de koplopers, en dus ook om continu hun gedrag aan te passen.

Op het tweede niveau zorgt de transitie ook voor verandering van gedrag als directe respons op bijvoorbeeld regelgeving of markt. De veranderende dynamiek onder boeren valt daarbij op. Gelijkgestemde boeren zoeken elkaar op, werken samen of helpen elkaar. Dit is een positief neveneffect. Daartegenover staat een groeiende polarisatie tussen groepen van boeren. Het vertoonde gedrag gaat van uitsluiting tot aan bedreiging van individuele boeren die openlijk een andere mening uiten. Sommige boeren voelen zich hierom niet meer prettig of veilig in hun lokale gemeenschap.

Volgens de respondenten zit de meeste tegenzin bij gangbare boeren. Een uitzondering vormen grote, vermogende boeren wier succes gebaseerd is op het vroegtijdig anticiperen op veranderende regels of het zo lang mogelijk vasthouden aan het oude regime. In tegenstelling tot deze groepen verwachten de koplopers

voor zichzelf relatief weinig verandering in gedrag en zouden zij blij zijn als meer boeren hun voorbeeld van een alternatief bedrijfsmodel zouden volgen.

9.1.4 Fysieke omgeving

De fysieke omgeving van boeren verandert aldoor, in de vormgeving van de landbouwtransitie probeert men hierop in te spelen door bij te sturen in de snelheid en richting waarop deze verandering plaatsvindt. Voor boeren lijkt dit te resulteren in ervaringen van onzekerheid, onduidelijkheid en dreiging.

Een belangrijke bevinding is dat de leefomgeving van boeren essentieel is in hun bestaan en de keuze om boer te zijn. Zo uitte men zorgen om de regionale identiteit of om de identiteit en de betekenis van het boer zijn; beide identiteiten zijn gekoppeld aan het landschap. De regionale identiteit is namelijk afhankelijk van welke waarden er op het platteland worden gecreëerd, wat de samenstelling van de bevolking is en wat de relaties zijn tussen bewoners, boeren en de algehele voedselomgeving.

Daarnaast is het voor boeren lastig om te weten welke veranderingen in het verschiet liggen, aangezien de toekomstbeelden tegenstrijdig zijn. Er zijn grofweg drie mogelijkheden: (1) schaalvergroting en technologische innovatie; (2) natuurinclusief landelijk gebied; (3) verstedelijking. De overkoepelende verwachting in deze scenario's is dat er minder ruimte zal zijn voor boeren(land). Dit heeft consequenties voor de keuze die boeren maken om hun eigen bedrijfsvoering aan te passen. Er is, mede door gebrek aan facilitatie en visie vanuit de overheid, veel onzekerheid over hoe de bedrijfsvoering zal veranderen en hoe boeren een redelijk rendabel bedrijf kunnen behouden. Sommige boeren hakken al wel de knoop door en besluiten om te stoppen en het land te verkopen of te verhuuren. Naast de invloed vanuit overheidsorganen hebben ook spelers uit de nabije omgeving en de familie hun doorwerking op de keuzes van boeren. Dit komt zowel door sociaal-culturele consequenties, doordat er angst is over de reactie van anderen, als door fysieke consequenties, doordat de keuzes ten aanzien van de omgeving gevolgen hebben voor wat boeren kunnen realiseren op eigen terrein.

De voorziene veranderingen in de fysieke omgeving die zijn genoemd, waren vaak gesitueerd in regionale (historische) context. De uitzondering hierop is dat er op nationaal niveau de verwachting is dat het landbouwbeleid zal leiden tot schaalvergroting, efficiëntie en technologie innovatie, terwijl er in de gevraagde veranderingen voor sommige regio's gestuurd wordt op een extensiever landbouwmodel, een kleinere agrarische sector en verwildering van het landelijk gebied met meer ruimte voor bossen, dieren en water. In andere regio's zijn er juist spanningen, omdat hier de verwachting is dat verstedelijking en infrastructuur veel ruimte in zullen gaan nemen ten behoeve van woningbouw, energievoorziening, opslagruimte, bedrijventerreinen.

9.1.5 Procesmatig

De respondenten koppelen veel van hoe men iets ervaart of hoe men wordt geraakt aan hoe het beleid wordt vormgegeven en hoe het transitieproces verloopt. Dat de transitie aanvoelt als 'opgelegd' en men geen invloed heeft op de uitvoering. Waarbij de overheid geen oog heeft voor het vakmanschap en dicteert hoe boeren moeten boeren. Hieruit spreekt veel ontevredenheid over het beleid dat wordt ervaren als 'korte termijn', 'zwalkend' en 'tegenstrijdig'. Boeren bekritisieren ook dat het proces, het beleid en de manier van communiceren, onvoldoende aansluiten bij de belevingswereld van boeren. Vooral gangbare boeren hebben moeite met de snelheid waarmee veranderingen uitgevoerd en keuzes gemaakt zouden moeten worden. Hier tegenover staat de mening van veel koplopers die het proces juist te langzaam vinden gaan uit zorg om natuur, klimaat en bodem. Bovendien ervaart men dat er te veel naar boeren wordt gekeken voor oplossingen van meerdere crisissen en te weinig naar andere sectoren, investeerders, de keten of consumenten. Niet alleen de overheid zorgt voor de overwegend negatieve associaties met het proces, boeren verwijzen bijvoorbeeld ook naar de consument (die door het kiezen voor niet-duurzame producten de transitie belemmert) of naar de media (die de polarisatie onder boeren opzoekt en uitvergroot).

9.1.6 Winnaars en verliezers

De vraagstelling naar de variëteit van sociale impact suggereert dat boeren zowel positieve als negatieve impact ervaren door de landbouwtransitie, oftewel dat er winnaars en verliezers van de transitie zijn. Over het algemeen zien de respondenten dat veel boeren zich verliezers voelen, omdat ze overwegend negatieve impact verwachten. Zoals in de analyse omschreven, gaat het om termen als onzekerheid, angst, dwang, bedreiging en identiteitscrisis die de landbouwtransitie voor hen kenmerkt. Er heerst veel onzekerheid en vragen over wat de transitie gaat betekenen voor het individu, het gezin, de gemeenschap en de (fysieke) omgeving. Slechts de koplopers ervaren een positieve impact en zijn blij met het momentum van de transitie, maar hebben ook hun kanttekeningen over het proces. Het gaat te traag en er is een te nauwe focus op kritische depositiewaarde. Ook vrezen zij dat de politieke koers onvoldoende (fundamentele) verandering teweegbrengt. De groep koplopers is daarom ook niet te karakteriseren als winnaar van de landbouwtransitie. Mocht de transitie inderdaad niet ingrijpend genoeg zijn en de bestaande trends in de landbouwsector versterken, zijn de winnaars, zoals ook sommige respondenten schetsen, mogelijk een aantal grote, economisch sterke boeren die 'hun slag kunnen slaan' en daarbij inzetten op schaalvergroting.

9.2 Discussie

Het eerder gepresenteerde palet aan sociale impact laat zien dat boeren op uiteenlopende manieren worden geraakt door de landbouwtransitie. Ook wegen niet alle dimensies even zwaar. Dit is enerzijds te wijten aan de indeling van en relaties tussen de dimensies. In realiteit zijn de grenzen tussen de dimensies niet zo scherp en liggen sommige dimensies in elkaars verlengde of beïnvloeden ze elkaar. Zo omschrijft bijvoorbeeld de psychologische dimensie gevallen waar existentiële kwesties overgaan naar mentale klachten of ziekte, is er een wisselwerking tussen de identiteit van een boer(en gezin) of -gemeenschap en hun fysieke leefomgeving, en lijkt het proces van de landbouwtransitie van invloed op hoe boeren onderling met elkaar omgaan.

Anderzijds lijken existentiële en procesmatige dimensies zwaarder te wegen dan de andere. Dit kan verklaard worden door de fase van de landbouwtransitie waar we nu in verkeren. Dit onderzoek is uitgevoerd in een fase waarin er vanuit de sector, de maatschappij en de politiek veel aandacht is voor de landbouwtransitie. De overheid en de landbouwsector worstelen momenteel met het vormgeven van een toekomstbeeld en het pad daarnaartoe voor het boerenpeloton. Het transitiepad is op dit moment voor velen niet herkenbaar en de nationale overheid lijkt maar moeizaam overeenstemming te bereiken. Dit zorgt voor vertraging en bij de boeren voor toenemende onzekerheid en negatieve gevoelens over hun toekomstperspectief. Bij het proces speelt ook mee dat deze dimensie door de actualiteit waarschijnlijk zeer aanwezig is bij de respondenten. Hierin heeft met name de publicatie van de Stikstofkaart in juni 2022 door Minister Van der Wal de discussie rondom het proces op scherp gezet. De kaart heeft ervoor gezorgd dat een historisch sentiment van niet gehoord, begrepen en gewaardeerd voelen naar de voorgrond is gekomen. Dit sentiment heeft consequenties voor zowel de existentiële dimensie als de procesdimensie van sociale impact. Dit zet namelijk kwesties op scherp als: 'kan ik een waardevolle bijdragen leveren?' of 'word ik serieus genomen?'. Daarbij speelt ook mee dat er, met name bij boeren die de afgelopen decennia zijn meegegaan in de beleidslijn van schaalvergroting en specialisatie, het gevoel heerst dat binnen de landbouwtransitie alles (te) snel moet en de boeren onvoldoende tijd krijgen om zich aan te passen. Dit perspectief wordt niet gedeeld door een kleine groep koplopers; zij zetten op hun eigen bedrijf (of keten) een transitie naar duurzame landbouw voort, veelal uit eigen motivatie en kracht. Voor deze koplopers kunnen de aanpassingen op de boerenbedrijven vanuit zorg om klimaat en milieu juist niet snel genoeg gaan. Dat neemt niet weg dat ook de koplopers hun zorgen hadden om het huidige proces en twijfels uitten over of de huidige beleidslijn voldoende structurele verandering teweeg kan brengen. Over het algemeen werd er een aantal suggesties gedaan, zoals dat het ambtenarenapparaat tijdens een transitie ook zou moeten veranderen, omdat hun werkwijze en expertise niet altijd passend meer zijn en dat het transitiepad flexibeler zou moeten worden vormgegeven. Ook is een sterkere vertegenwoordiging van mensen met praktijkervaring aan de tekentafels noodzakelijk om tot haalbare en effectieve toekomstperspectieven te komen. Daarnaast is er regelgeving die transitie in de weg zit door, bijvoorbeeld doordat bestemmingsplannen de aanplant van bomen in weidegebieden bemoeilijken. In het verlengde daarvan wordt opgemerkt dat men af moet van de afrekencultuur en de te nauwe focus op kritische depositiewaarde, waarbij er meer ruimte en vertrouwen

moet worden gegeven aan innoverende boeren. Zoals vaker in transities wordt gezien, legt het beleid de nadruk op het zoeken naar oplossingen van acute problemen, terwijl er reeds maatschappelijke initiatieven bestaan die een integrale aanpak op de lange termijn bewerkstellingen (Loorbach & Scherpenisse, 2020).

Zoals in de afbakening onder paragraaf 2.2 al aangegeven, is het causale verband tussen de landbouwtransitie en de sociale impact een subjectief of ervaren causaliteit, aangezien er is gekozen voor semi-open vragenlijsten die als doel hadden om de variëteit aan sociale impact te verkennen. Hierdoor geeft dit rapport de subjectieve en door de actualiteit gekleurde sociale impact weer. Ook is er vaak al door respondenten zelf genoemd dat de impact een resultaat is van meerdere, soms met elkaar verbonden ontwikkelingen, die ook nog eens op individueel niveau anders kunnen uitpakken. Ontwikkelingen die in dit onderzoek ter sprake komen als parallelle of versterkende trends zijn: het teruglopende aantal boerenbedrijven, vergrijzing van de sector, polarisatie in de samenleving, toenemende rol van social media en meer mensen die gebruikmaken van coaching. Ondanks de soms complexe samenhangen kan gesteld worden dat de landbouwtransitie bepaalde ontwikkelingen versterkt of zal gaan versterken, zoals de polarisatie en conflicten binnen boerengemeenschappen of de weerstand bij de jeugd om het bedrijf over te nemen.

Wat de uiteindelijke sociale impact van de landbouwtransitie is en in hoeverre iemand winnaar of verliezer is in de transitie, kan alleen achteraf bepaald worden. Mogelijk zijn de overwegend negatieve associaties en verwachtingen die in de interviews naar voren komen met name een resultaat van hoe het proces tot nu toe is vormgegeven en het gebrek aan vertrouwen dat daaruit voortkomt. Want er is ook meerdere keren uitgelegd dat veel boeren anders zouden willen boeren en ook bereid zijn om dat te doen, alleen wringt de manier waarop. Het kan ook wederom gerelateerd zijn aan de fase van de transitie. Degenen die verwachten binnen het nieuwe systeem goed te kunnen functioneren, de koplopers, zijn minder angstig, bezorgd en voelen zich ook minder afhankelijk van het overheidsbeleid dan degenen die niet in kunnen schatten of zij bij de afbouw van de transitiecurve horen (Frankowski et al., 2021).

9.3 Nabeschouwing

Dit hoofdstuk benoemt een aantal aanknopingspunten die tijdens dit onderzoek naar voren zijn gekomen en belangrijk zijn voor een vollediger beeld van de sociale impact die ervaren wordt naar aanleiding van de huidige landbouwtransitie.

Dit verkennende onderzoek ging in op de sociale impact, omdat hier nog maar weinig zicht op is. In de loop van het onderzoek is de maatschappelijke aandacht voor de situatie van boeren flink toegenomen. De huidige insteek van de landbouwtransitie lijkt de precare situatie van boeren te accentueren. Dit betreft zowel de persoonlijke, de gezins- als de gemeenschapssituatie. Er is angst dat er door gebrek aan visie en zwalkend beleid, voorzieningen zullen verdwijnen, dat er enkel een bepaald type boer overblijft en dat de inzet van overige boeren, die ook op technologische innovatie en intensivering hebben ingezet maar minder kapitaalkrchtig zijn, teniet wordt gedaan.

Naast de zorgen die voortkomen uit beleidsveranderingen zijn er ook zorgen over de leefomgeving die samenhangen met klimaatverandering en specifiek met droogte en de achteruitgang van bodemkwaliteit en biodiversiteit. Deze zorgen worden door een diversiteit aan boeren ervaren, maar worden het explicietst genoemd door boeren die zelf actief op zoek zijn naar alternatieve landbouwmodellen waarin ze het welzijn van de natuurlijke leefomgeving centraal plaatsen. Deze boeren ervaren de situatie van het eigen bedrijf als minder precair, maar die van de natuurlijke leefomgeving als uiterst kwetsbaar.

In het algemeen blijkt er dus een grote betrokkenheid van de boer met de sociaal-culturele en fysieke leefomgeving en een wil om zich voor het welzijn daarvan in te zetten. Hierbij lijkt er een speciale rol te zijn voor vrouwen, aangezien vrouwen vaker met één been buiten het bedrijf staan en hierdoor de mogelijkheid hebben om nieuwe perspectieven binnen te brengen en groepen aan elkaar te verbinden. Op dit moment speelt de overheid in het vormgeven van het transitieproces nauwelijks in op de krachten en potentiële rollen die verschillende spelers – waaronder zeker ook boerinnen – uit de boerengemeenschap kunnen spelen in de vormgeving van het transitiepad. Er wordt onvoldoende geluisterd naar geluiden uit de praktijk over beleid

en regelgeving die de transitie in de weg zit. Tot slot is er te weinig erkenning voor de rol van de overheid, de industrie en de wetenschap die samen met de boeren het huidige landbouwsysteem tot stand hebben gebracht.

Het huidige wantrouwen over de ingezette beleidslijn en het transitieproces wordt ondersteund door de drie tot vijf woorden waarmee de respondenten de landbouwtransitie kenmerken (zie ook figuur 1 in paragraaf 8.1). In het algemeen is er behoefte aan een visie die ertoe leidt dat alles anders kan. Tegelijkertijd ervaart men een identiteitscrisis en gevoelens van schaamte, onbegrip, verwarring, angst, urgentie en twijfel. De vraag om verandering van de huidige landbouwpraktijk staat in contrast met de mate waarin boeren nu de mogelijkheid ervaren om het roer om te gooien. In het algemeen gaven boeren aan zich niet gewaardeerd te voelen, gebrek aan toekomstperspectief en een verlies van controle te ervaren. Wat het merendeel van de respondenten ziet in de boerengemeenschap is lamgeslagenheid, onverschilligheid en onmacht. Dit zijn zorgelijke signalen die van de verlieskunde en met name de KERN-impact geduid kunnen worden. Deze signalen moeten serieus worden genomen, omdat men in een transitie wil dat de richting verandert en de snelheid toeneemt. De uitdagingen die daarbij expliciet wordt genoemd door respondenten, zijn het herwaarderen van de positie van de boer, het inrichten van (gebieds)processen, het toetsen van beleidsrichtingen aan praktijkervaringen en het bieden van een langetermijnvisie.

Literatuur

- 113 zelfmoordpreventie en LTO Nederland (2021). Factsheet Suïcidaliteit onder agrariërs. Agractie. 8 april 2021. Stip 2030: Perspectief voor agrarisch Nederland. Stip-2030-Visiedocument-Agractie.pdf
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2021). Bedrijfsopvolging op landbouwbedrijven. Geraadpleegd op 15 december via: <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2021/18/bedrijfsopvolging-op-landbouwbedrijven>
- De Boer, I., de Olde, E., Zanders, R., ten Have-Mellema, A., Candel, J., Griffioen, B., Gosseling, K., Harberink, A., Kligen, K., Lohman, J., Termeer, K., van der Schans, F., van der Veer, G., van IJzendoorn, P. (2021). Terug naar de roots van het Nederlands voedselsysteem: van meer naar Beter. Wageningen University & Research. Longread: Terug naar de roots van het Nederlandse voedselsysteem: van meer naar beter - WUR
- De Mönnink, H. (2017). Verlieskunde. Bohn Stafleu van Loghum.
- Erisman, J.W., & Verhoeven, F. (2020). Integraal op weg naar kringlooplandbouw 2030. Louis Bolk Instituut & Boerenverstand. 2020-010 LbP.
- Frankowski, A., M. Schulz, M. Van Der Steen, & L. Schröer (2021). Omgaan Met Verlies in Transitie. Voorbij een Focus Op Koplopers. *The Hague: Nederlandse School voor Openbaar Bestuur*.
- Loorbach, D.A., Rotmans, J. (2012). Transitie & transitie management: Oorsprong, status en toekomst. Dutch Research Institute for Transitions (DRIFT). Retrieved from <http://hdl.handle.net/1765/35017>
- Loorbach, D.A., Scherpenisse J. (2020). Essay: Draagvlak in transitie. Dutch Research Institute for Transitions (DRIFT). Retrieved from: https://drift.eur.nl/app/uploads/2020/11/Essay_Draagvlak.pdf
- LTO Nederland. 25 mei 2021. Gezamenlijk voorstel boeren-, natuur- en ondernemersorganisaties om uit stikstofimpasse te komen. Gezamenlijk voorstel boeren-, natuur- en ondernemersorganisaties om uit stikstofimpasse te komen – LTO
- McIntosh, W.L., Spies, E., Stone, D.M., Lokey, C.N., Trudeau, A-R. & Bartholow, B. (2016) Suicide rates by occupational group—17 states, 2012. *Morbidity and Mortality Weekly Report* 65(25):641–645.
- Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). (2019). Realisatieplan visie LNV. Op weg met nieuw perspectief. Realisatieplan Visie LNV: Op weg met nieuw perspectief | Publicatie | Rijksoverheid.nl
- Planbureau voor de leefomgeving (PBL) (2018). Naar een wenkend perspectief voor de Nederlandse landbouw. Voorwaarden voor verandering. Den Haag: PBL Planbureau voor de Leefomgeving
- Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (Rli). 2 december 2021. Rli-advies Boeren met toekomst. Rli-2021/3054. Boeren met Toekomst (rli.nl)
- Rabobank. (2020). Toekomstbestendige land- en tuinbouw in 2030. toekomstbestendige-land-en-tuinbouw-in-2030_291091564.pdf (rabobank.nl)
- Sociaal Economische Raad (SER). 2 juni 2021. Naar duurzame toekomstperspectieven voor de landbouw. Naar duurzame toekomstperspectieven voor de landbouw | SER
- Truchot, D., Andela, M. (2018) Burnout and hopelessness among farmers: The Farmers Stressors Inventory. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* (53), 859–867.
- Van Dam, R.I. (2016) Bonding by doing: The dynamics of self-organizing groups of citizens taking charge of their living environment. PhD thesis, Wageningen University, Wageningen.
- Van Leeuwen, L. (2014). De hanenbalken. Zelfmoord op het platteland. Atlas Contact Uitgeverij
- Zhao, G., Regidor, E., Astasio, P., Ortega, P., Barrio, G. & Ronda, E. (2019) Cardiovascular Disease, Digestive Diseases, Traffic Accidents, and Suicides: Leading Causes of Death Responsible for Excess Mortality in Farmers in Spain. *Journal of Occupational and Environmental Medicine* 61(5) 212-216.

Verantwoording

WOT-rapport: 150

BAPS-projectnummer: WOT-04-010-037.29

WOT Natuur & Milieu hecht grote waarde aan de kwaliteit van eindproducten. Een review van de rapporten op wetenschappelijke kwaliteit door een referent maakt standaard deel uit van het kwaliteitsbeleid.

Dit project werd begeleid door Wim Nieuwenhuizen(WENR) en Sanne Trienekens (PBL). Op de conceptversie van het palet van sociale impact en het theoretisch kader is gereflecteerd door twee sleutelfiguren uit de agrarische en rurale sociologie van Wageningen Universiteit. Voorts hebben de respondenten kunnen reageren op de gebruikte citaten en op eventuele onjuistheden en is het rapport gereviewd door een senior onderzoeker van WENR wier expertise op dit gebied ligt.

De auteurs bedanken allen voor hun bijdrage aan het tot stand komen van deze rapportage.

Akkoord referent

functie: senior onderzoeker landscape governance WENR

naam: Judith Westerink

datum: 9 december 2022

Akkoord extern contactpersoon

functie: onderzoeker sociaal-economische aspecten stikstofbeleid PBL

naam: Sanne Trienekens

datum: 3 januari 2023

Akkoord intern contactpersoon

naam: Wim Nieuwenhuizen

datum: 21 december 2022

Recent verschenen WOt-rapporten

131	Gerritsen, P., D.J.J. Walvoort, M. Knotters (2021). <i>Kartering grondwaterspiegeldiepte in laag Friesland; Actualisatie van een deel van het grondwaterspiegeldieptemodel van de Basisregistratie Ondergrond (BRO).</i>	143	Salverda, I.E., M. Pleijte (2022). <i>Verkenning van het provinciale beleid voor overgangszones die grenzen aan natuur; Leren over governance-uitdagingen voor een integrale gebiedsaanpak.</i>
132	Haas, W. de, J.L.M. Donders (2021). <i>Vertrouwen in natuurbeleid? Naar een typologie van verzet.</i>	144	Kamphorst, D.A. en J.L.M. Donders (2022). <i>Natuur- en zorgcombinaties: barrières, kansen en opschaling; Een verkenning van institutionele barrières, kansen en opschalingsmogelijkheden voor natuurinclusieve innovaties in de zorg.</i>
133	Kuindersma, W., D.A. Kamphorst, F.H. Kistenkas (2021). <i>De gevolgen van de stikstofaanpak voor het natuurbeleid. Een voorlopige analyse van de gevolgen voor de decentralisatie naar provincies en de gebiedsgerichte uitvoering.</i>	145	Gerritsen, A.L., H.J. Agricola, C. Aalbers, E. Gies (2022). <i>Ruimtelijk-economische dynamiek van de landbouw; Rapport 2: Casestudies naar ontwikkelpaden, beïnvloedende factoren, effecten op natuur en aanknopingspunten voor beleid.</i>
134	Brouwer, F., Maas, G., Teuling, K., Harkema, T. en Verzandvoort, S. (2021). <i>Bodemkaart en Geomorfologische Kaart van Nederland: actualisatie 2020-2021 en toepassing; Deelgebieden Gelderse Vallei-Zuid en -West en Veluwe-Zuid.</i>	146	Michels, R., M.J. Voskuilen, W.H.G.J. Hennen & P.C. Roebeling (2022). <i>Actualisatie normkosten natuur ten behoeve van kostenberekeningen.</i>
135	Houtkamp, J.M., A.M. Schmidt en P.J.F.M. Verweij (2021). <i>Reflectie PBL-rekeninstrumentarium voor natuur.</i>	147	Berkhout, P. en S. Galema (2022). <i>Duurzaam verdienen. Analyse verdienvermogen verduurzamingsmodellen landbouw.</i>
136	Breman B.C., W. Nieuwenhuizen, G.H.P. Dirx, R. Pouwels, B. de Knecht, E. de Wit, H.D. Roelofsens, A. van Hinsberg, P.M. van Egmond, G.J. Maas (2022). <i>Natuurverkenning 2050 – Scenario Natuurinclusief.</i>	148	Kistenkas, F.H. en D.A. Kamphorst (2022). <i>Value capturing in het landelijk gebied. Een verkenning van mogelijkheden en toepassing in vier praktijkvoorbeelden van zonne- en windenergie.</i>
137	Mattijssen, T.J.M., M. Visscher, W. Ganzevoort, M. Pleijte (2022). <i>Monitoring van burgerbetrokkenheid bij natuur; Citizen science en doelgroep-panels.</i>	149	Kuindersma, W., D.A. Kamphorst, C. Walther, E. de Wit-De Vries, T.A. de Boer, M. Visscher (2022). <i>Duurzame landbouw in gebiedsprocessen. Barrières en oplossingsrichtingen in Engbertsdijkvenen, Ronde Hoep en Schiermonnikoog.</i>
138	Boer, T.A. de en F. Langers (2022). <i>Maatschappelijk draagvlak voor natuur in 2021 en trends in het draagvlak.</i>	150	Walther, C.M., D. Stomph en R.I. van Dam (2023). <i>Sociale impact van de landbouwtransitie.</i>
139	Bouwma, I.M., J.G. Nuesink, M.C. van Riel, J.A. Veraart, J.L.M. Donders, R.M.A. Wegman, R. Pouwels (2022). <i>De samenhang tussen de Kaderrichtlijn Water en de Vogel- en Habitatrichtlijn; Een landelijke analyse en een verdiepende studie in zes deelgebieden.</i>	151	Brouwer, F., F.B.T. Assinck, T.T.L. Harkema, C. Teuling en D.J.J. Walvoort (2023). <i>Actualisatie van de bodemkaart in de gemeente Vijfheerenlanden; Herkartering van de verbreiding van veen.</i>
140	Hennekens, S.M., J. Holtland, N.M. van Rooijen, G.W.W. Wamelink & W.A. Ozinga (2022). <i>Planten als indicatoren voor pH en GVG; Een vergelijking van het ITERATIO- en Wamelink-indicatorsysteem voor pH en GVG.</i>		
141	Vries, S. de., D.A. Kamphorst, F. Langers (2022). <i>Beleidsdenken over stedelijk groen en gezondheid; En de mate waarin dit zich laat onderbouwen vanuit het onderzoek.</i>		
142	Schelhaas, M.J., S. Teeuwen, J. Oldenburger, G. Beerkens, G. Velema, J. Kremers, B. Lerink, M.J. Paulo, H. Schoonderwoerd, W. Daamen, F. Dolstra, M. Lusink, K. van Tongeren, T. Scholten, I. Pruijsten, F. Voncken, A.P.P.M. Clercx (2022). <i>Zevende Nederlandse Bosinventarisatie; Methoden en resultaten.</i>		

Thema Periodieke Evaluatie Natuurbeleid

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu
Postbus 47
6700 AA Wageningen
T 0317 48 54 71
E info.wnm@wur.nl
wur.nl/wotnatuurenmilieu

ISSN 1871-028X

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 7.200 medewerkers (6.400 fte) en 13.200 studenten en ruim 150.000 Leven Lang Leren-deelnemers behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

